

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΝΕΩΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΘΕΜΑ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:

Ηγεσία και Πολιτική.

Η περίπτωση του Ελ. Βενιζέλου και οι ελληνοτουρκικές Συμφωνίες του 1930.

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΣ ΦΟΙΤΗΤΗΣ: ΤΣΑΤΣΑΡΩΝΗΣ ΕΥΘΥΜΙΟΣ

A. M.: 524600

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

ΧΑΝΙΑ, ΙΟΥΝΙΟΣ 2026

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη	σ. 03-04
Εισαγωγή	σ. 05-07
A. Ελευθέριος Βενιζέλος: Βούληση - Ρεαλισμός - Τόλμη	σ. 08-33
A1. Ο ελληνικός Μεσοπόλεμος	σ. 08-10
A2. Ο πολιτικός της Ανόρθωσης	σ. 11-16
A3. Ο πολιτικός του Εθνικού Οράματος	σ. 16-22
A4. Ο πολιτικός του Αναστοχασμού	σ. 23-28
A5. Ο πολιτικός του Ριζοσπαστικού Ρεαλισμού	σ. 29-33
B. Από τη Σύγκρουση στη Διπλωματία	σ. 34-46
B1. Η Συνθήκη της Λωζάννης 1923	σ. 34-36
B2. Η Διπλωματική διετία 1924-1926	σ. 36-39
B3. Οι Συνθήκες του 1930	σ. 39-46
i. Διπλωματική προεργασία	σ. 39-41
ii. Το Οικονομικό Σύμφωνο του 1930	σ. 42-44
iii. Το Σύμφωνο Φιλίας του 1930	σ. 44-46
Γ. Από τη Διπλωματική Εξομάλυνση στην Εσωτερική Ρήξη	σ. 47-59
Γ1. Η βενιζελική κυριαρχία στον προσφυγικό κόσμο πριν το 1930	σ. 47-52
Γ2. Κοινοβουλευτική αντιπαράθεση και ελληνοτουρκική προσέγγιση	σ. 52-59
i. Η υποδοχή του Οικονομικού Συμφώνου στη Βουλή	σ. 52-54
ii. Η Συνθήκη Φιλίας και οι πολιτικές αντιδράσεις	σ. 55-59
Γ3. Αντίδραση της προσφυγικής βάσης και εκλογικές μετατοπίσεις	σ. 60-65
Συμπεράσματα	σ. 66-68
Βιβλιογραφία	σ. 69-72

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η δεκαετία 1923-1932 σηματοδοτεί ένα κρίσιμο σημείο καμπής για την ελληνική εξωτερική πολιτική, καθώς η χώρα αναγκάστηκε να επαναπροσδιορίσει το διεθνή ρόλο της μετά την κατάρρευση του αλυτρωτικού οράματος. Η Συνθήκη της Λωζάννης καθόρισε οριστικά τα σύνορα με την Τουρκία και επέβαλε την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών, μετατρέποντας την Ελλάδα σε κράτος επιφορτισμένο με τη διαχείριση των συνεπειών μιας τεράστιας δημογραφικής και κοινωνικής μεταβολής. Η ενσωμάτωση των προσφύγων, η οικονομική ανασυγκρότηση και η ανάγκη σταθεροποίησης της διεθνούς θέσης της χώρας αποτέλεσαν τις βασικές προκλήσεις της περιόδου. Ελλάδα και Τουρκία εξακολουθούσαν να έχουν οικονομικές και περιουσιακές εκκρεμότητες, οι οποίες δυσχέραναν κάθε προσπάθεια διπλωματικής προσέγγισης. Η επιστροφή του Ελευθερίου Βενιζέλου στην εξουσία το 1928 σηματοδότησε μια νέα στρατηγική, προσανατολισμένη στη διατήρηση της περιφερειακής ισορροπίας δυνάμεων και στην αποτροπή αναθεωρητικών τάσεων στα Βαλκάνια και την Ανατολική Μεσόγειο. Η εργασία εξετάζει αρχικά τον πολιτικό Βενιζέλο, αναδεικνύοντας τη χαρισματική ηγεσία του και τον καθοριστικό ρόλο που διαδραμάτισε στη διαμόρφωση των πολιτικών και διπλωματικών επιλογών της περιόδου. Κεντρικό άξονα αποτελεί η ελληνοτουρκική προσέγγιση και οι συνθήκες του Μεσοπολέμου από το 1923 ως το 1930, που αποτέλεσαν καθοριστικό πλαίσιο για την ομαλοποίηση των διμερών σχέσεων Ελλάδας-Τουρκίας. Ωστόσο οι Συνθήκες του 1930 δέχθηκαν σφοδρή κριτική από την αντιπολίτευση και προκάλεσαν έντονες αντιδράσεις σε μεγάλο μέρος των προσφυγικών πληθυσμών, επηρεάζοντας καθοριστικά ακόμα και την εκλογική τους συμπεριφορά.

Λέξεις–κλειδιά

Ελλάδα, Τουρκία, Βενιζέλος, Πρόσφυγες.

Abstract

The decade 1923–1932 marks a critical turning point for Greek foreign policy, as the country was forced to redefine its international role following the collapse of the irredentist vision. The Treaty of Lausanne permanently established the borders with Turkey and imposed the compulsory population exchange, transforming Greece into a state tasked with managing the consequences of a massive demographic and social

transformation. The integration of refugees, economic reconstruction, and the need to stabilize the country's international standing constituted the primary challenges of this period. Greece and Turkey continued to face unresolved economic and property issues, which hindered any initial attempts at diplomatic rapprochement. The return of Eleftherios Venizelos to power in 1928 signaled a new strategy, oriented toward maintaining the regional balance of power and deterring revisionist tendencies in the Balkans and the Eastern Mediterranean. This study initially examines Venizelos as a political figure, highlighting his charismatic leadership and the decisive role he played in shaping the political and diplomatic choices of the era. A central focus is the Greco-Turkish rapprochement and the Interwar treaties from 1923 to 1930, which provided the crucial framework for the normalization of bilateral relations between Greece and Turkey. However, the 1930 Agreements faced fierce criticism from the opposition and provoked strong reactions among large segments of the refugee population, decisively influencing even their electoral behavior.

Key words:

Greece, Turkey, Venizelos, Refugees.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μετάβαση του ελληνικού κράτους από τον 19ο στον 20ό αιώνα συνδέθηκε αναπόσπαστα με τη Μεγάλη Ιδέα, δηλαδή του εθνικού οράματος που αποσκοπούσε στην ενσωμάτωση των αλύτρωτων ελληνικών πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εντός των ορίων μιας διευρυμένης εθνικής επικράτειας. Στο επίκεντρο αυτής της ιστορικής πορείας βρέθηκε ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ένας χαρισματικός ηγέτης ο οποίος διέθετε το σπάνιο πολιτικό χάρισμα να συνδυάζει τον επαναστατικό ενθουσιασμό με τον ρεαλιστικό διπλωματικό πραγματισμό. Ο Βενιζέλος υπήρξε ο κύριος αρχιτέκτονας του εδαφικού διπλασιασμού της Ελλάδας κατά τους Βαλκανικούς πολέμους και τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο, δημιουργώντας την Ελλάδα των δύο Ηπείρων και των πέντε θαλασσών με τη Συνθήκη των Σεβρών το 1920. Ωστόσο, η Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 και η επακόλουθη Συνθήκη της Λωζάννης το 1923 οριοθέτησαν το βίαιο και αμετάκλητο τέλος του ελληνικού αλυτρωτισμού, επιβάλλοντας μια ριζική αναθεώρηση των θεμελιωδών παραδοχών της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής.

Η Ελλάδα με τη Συνθήκη της Λωζάνης, συγκριτικά με την προ τριετίας Συνθήκη των Σεβρών, απώλεσε την Ανατολική Θράκη καθώς και τις περιοχές της Μικράς Ασίας που είχαν βρεθεί υπό ελληνική διοίκηση και αποδέχθηκε τη συνοριακή γραμμή στον ποταμό Έβρο. Παράλληλα, κατοχύρωσε τα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου με μοναδικές εξαιρέσεις την Ίμβρο και την Τένεδο. Η Μεγάλη Ιδέα ως κυρίαρχη ελληνική πολιτική υποχώρησε μπροστά στις νέες καταστάσεις που διαμορφώθηκαν στις δύο πλευρές του Αιγαίου. Επιπλέον, η Συνθήκη της Λωζάννης επέβαλε την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας με βάση το θρήσκευμα, μια εξέλιξη που μετέτρεψε την Ελλάδα από ένα κράτος με αλυτρωτικές βλέψεις σε ένα κράτος επιφορτισμένο με το έργο της δημογραφικής, κοινωνικής και οικονομικής ενσωμάτωσης σχεδόν ενάμιση εκατομμυρίου προσφύγων. Για να συμβεί αυτό η Ελλάδα, μετά από μια δεκαετία πολεμικών περιπετειών, όφειλε να επανέλθει σε ατραπούς ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού.

Κατά την περίοδο 1923-1928, οι διμερείς σχέσεις με τη νεοσυσταθείσα Τουρκική Δημοκρατία παρέμεναν εγκλωβισμένες σε ένα τέλμα αβεβαιότητας και έντασης, εξαιτίας των οικονομικών και περιουσιακών εκκρεμοτήτων που άφησε πίσω της η ανταλλαγή των πληθυσμών. Οι ελληνικές κυβερνήσεις ως το 1928 αν και κατέβαλαν προσπάθειες, με τη Συμφωνία της Άγκυρας το 1925 και της Αθήνας το 1926, να επιλύσουν το πρόβλημα των

ανταλλάξιμων περιουσιών, εντούτοις κατέληξαν σε αποτυχία καθώς η Τουρκία ήταν αρνητική στο να εκπληρώσει τις οικονομικές της υποχρεώσεις.

Η επιστροφή του Βενιζέλου στην εξουσία το 1928 σηματοδότησε την απαρχή μιας νέας εποχής για την ελληνική διπλωματία. Αντιλαμβανόμενος τη μεταβολή των διεθνών συσχετισμών και την ανάδυση νέων αναθεωρητικών απειλών στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια, με κυριότερη την Ιταλία και τη Βουλγαρία, ο Βενιζέλος υιοθέτησε μια στρατηγική ρεαλιστικής διπλωματίας. Ο κεντρικός άξονας της νέας αυτής πολιτικής ήταν η διατήρηση της περιφερειακής ισορροπίας ισχύος και η προάσπιση του status quo, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί από τις συνθήκες ειρήνης μετά το τέλος του Μεγάλου πολέμου. Για να επιτευχθεί αυτός ο σκοπός απόλυτη διπλωματική προτεραιότητα κατέστη η αποκατάσταση φιλικών σχέσεων με την Τουρκία. Η ελληνοτουρκική προσέγγιση του 1930 αφορούσε το Ελληνοτουρκικό Οικονομικό Σύμφωνο της 10ης Ιουνίου 1930 και το Σύμφωνο Φιλίας, Ουδετερότητας, Συνδιαλλαγής και Διαιτησίας της 30ής Οκτωβρίου 1930. Το Ελληνοτουρκικό Οικονομικό Σύμφωνο προέβλεπε τον πλήρη και αμοιβαίο συμψηφισμό των προσφυγικών περιουσιών, μία ρύθμιση που συνεπαγόταν αναμφισβήτητα βαρύτατη οικονομική θυσία για την ελληνική πλευρά, καθώς η περιουσία των Ελλήνων της Μικράς Ασίας υπερέβαινε κατά πολύ την αντίστοιχη των μουσουλμάνων της Ελλάδας. Ωστόσο, ο Βενιζέλος αντιμετώπισε αυτή την οικονομική υποχώρηση ως το αναγκαίο τίμημα για την εξασφάλιση της εθνικής ασφάλειας, τη μείωση των ναυτικών εξοπλισμών, μέσω του Ναυτικού Πρωτοκόλλου, και την οριστική απαλλαγή της χώρας από τον κίνδυνο μιας καταστροφικής διμερούς αναμέτρησης με την Τουρκία.

Στην παρούσα μεταπτυχιακή εργασία θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε τη δεκαετία 1923-1932. Στο πρώτο κεφάλαιο θα αναδειχθεί ο πολιτικός Ελευθέριος Βενιζέλος που με τη χαρισματική προσωπικότητά του κυριάρχησε για τρεις περίπου δεκαετίες στην πολιτική ζωή. Θα προσπαθήσουμε να καταδείξουμε γιατί το 1930 αντιπαρήλθε τις διαμαρτυρίες της κοινής γνώμης, καθώς και τις αντιδράσεις των πολιτικών του αντιπάλων και επέλεξε να προβεί σε διπλωματικές ενέργειες που είχαν μακροπρόθεσμη στόχευση. Στο δεύτερο κεφάλαιο θα παρουσιάσουμε τις προσπάθειες Ελλάδας και Τουρκίας να επιλύσουν τις διαφορές τους, μετά από μια δεκαετία συγκρούσεων, δια της διπλωματικής οδού, μια προσπάθεια που δεν ήταν πάντα εύκολη ειδικά για την ελληνική πλευρά. Στο τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας θα περιγράψουμε τη σφοδρή κριτική που ασκήθηκε από την αντιπολίτευση, η οποία κατηγόρησε την κυβέρνηση για απεμπόληση των δικαιωμάτων του προσφυγικού ελληνισμού και για εθνική υποχωρητικότητα. Επιπλέον, εξετάζεται η στάση των ίδιων των προσφύγων, οι οποίοι βίωσαν την

οικονομική διευθέτηση ως οριστική απώλεια της ελπίδας τους για αποζημίωση, γεγονός που οδήγησε ένα τμήμα εξ αυτών στην μεταστροφή της εκλογικής τους συμπεριφοράς. Προφανώς, η συγκεκριμένη ιστορική περίοδος παρουσιάζει πολλαπλές πτυχές προς ανάλυση. Η επιλογή των προαναφερθέντων αξόνων έγινε με κριτήριο τη βαρύτητά τους στη διαμόρφωση της νεότερης ελληνικής ιστορίας και τη σύνδεση της εξωτερικής πολιτικής με την κοινωνική πραγματικότητα της εποχής.

A. Ελευθέριος Βενιζέλος: Βούληση - Ρεαλισμός - Τόλμη

A1. Ο ελληνικός Μεσοπόλεμος

Η περίοδος του Μεσοπολέμου χαρακτηρίζεται από μία βαθμιαία υποχώρηση των προηγούμενων πολιτικών διακυβευμάτων και από την ανάδυση νέων πραγματικοτήτων. Μετά την υποχώρηση του ελληνικού στρατού από τη Μικρά Ασία η επαναστατική κυβέρνηση που ανέλαβε την εξουσία προχώρησε στη δίκη και την εκτέλεση των έξι αντιβενιζελικών ηγετών το Νοέμβριο του ίδιου έτους. Λίγους μήνες αργότερα, το Μάρτιο του 1924, στην Ελλάδα εγκαθιδρύθηκε ένα νέο πολίτευμα, η Αβασίλευτη Δημοκρατία του Μεσοπολέμου.

Για το δημιουργό της Μεγάλης Ελλάδας, τον Ελευθέριο Βενιζέλο, το 1920 αποτέλεσε έτος-σταθμό κατά το οποίο από το ζενίθ της διπλωματικής του επιτυχίας με τη Συνθήκη των Σεβρών, βρέθηκε μέσα σε λίγους μήνες στο ναδίρ της εκλογικής ήττας του Νοεμβρίου. Η εξέλιξη αυτή έθεσε σε αμφισβήτηση τους προσανατολισμούς του όσον αφορά την ανάμειξή του στην ενεργό πολιτική της χώρας. Η απομάκρυνσή του από την Ελλάδα και η εγκατάστασή του στην Γαλλία άφησε πίσω του ένα κόμμα στερημένο από το φυσικό του ηγέτη, το οποίο αγωνιζόταν να επαναπροσδιοριστεί.

Δεν ήταν όμως μόνο το κόμμα των Φιλελευθέρων που κατά το Μεσοπόλεμο αναζητούσε τον προσανατολισμό του. Την περίοδο αυτή κλονίστηκε συνολικά το αντιπροσωπευτικό σύστημα, ενώ η πολιτική ζωή διήλθε έντονες περιόδους κρίσεων. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσονται τα συνεχή στρατιωτικά κινήματα και η επικράτηση των δικτατοριών, που λειτούργησαν διαβρωτικά για το κοινοβουλευτικό σύστημα του Μεσοπολέμου, σε μια περίοδο άλλωστε που ο αντικοινοβουλευτισμός σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες είχε αρχίσει να αμφισβητεί τους δημοκρατικούς θεσμούς (Ρήγος, 1999, 267-68).

Ειδικότερα, τα στρατιωτικά κινήματα αποτελούσαν δομικό γνώρισμα της περιόδου, προκαλώντας καταλυτικές εξελίξεις στο πολιτικό σκηνικό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το πραξικόπημα του Θεόδωρου Πάγκαλου το 1925, ο οποίος δρώντας αυτόνομα, στράφηκε κατά της νόμιμης βενιζελικής κυβέρνησης Μιχαλακόπουλου. Η βενιζελική παράταξη δίστασε να το καταστείλει, επειδή ο Πάγκαλος, παρόλο που είχε ακραίες απόψεις, αποτελούσε σημαντικό στρατιωτικό παράγοντα του βενιζελισμού. Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου τις ημέρες του πραξικοπήματος ζήτησε από τους υπόλοιπους ηγέτες της βενιζελικής παράταξης να επιδείξουν ανοχή προκειμένου «να μη χυθεί δημοκρατικό αίμα» (Χατζηβασιλείου, 2025, 163).

Μετά την πτώση της Δικτατορίας Πάγκαλου τον Αύγουστο του 1926, ακολούθησαν το Νοέμβριο του ίδιου έτους εκλογές που οδήγησαν σε πολυκομματική Βουλή και σε μια περίοδο σχετικής σταθερότητας. Η Οικουμενική κυβέρνηση που σχηματίστηκε ψήφισε νέο Σύνταγμα το 1927. Αξίζει να επισημανθεί ότι το κόμμα των Φιλελευθέρων που είχε κυριαρχήσει την για μια δεκαετία στην ελληνική πολιτική σκηνή είχε πλέον διασπαστεί. Οι δύο σημαντικότερες κομματικές παρατάξεις ήταν των Προοδευτικών Φιλελευθέρων του Καφαντάρη και των Συντηρητικών Φιλελευθέρων του Μιχαλακόπουλου που συνεργάστηκαν στις εκλογές του Νοεμβρίου σε μια προσπάθεια να ανασυστήσουν το κεντρικό κομματικό κορμό των Φιλελευθέρων. Παράλληλα, υπήρχε το Φιλελεύθερο Προσφυγικό Κόμμα του Θεμιστοκλή Σοφούλη και η Δημοκρατική Ένωση του Παπαναστασίου.

Ο ιδρυτής της παράταξης των Φιλελευθέρων επανήλθε στο πολιτικό προσκήνιο ύστερα από μια μακρά περίοδο απουσίας από τα ελληνικά πολιτικά δρώμενα. Η επιστροφή του Βενιζέλου στην Ελλάδα από τη Γαλλία την άνοιξη του 1927 συνοδεύτηκε αρχικά από τη δήλωσή του περί οριστικής αποχής από την πολιτική. Έναν χρόνο αργότερα, ωστόσο, μέσα από μια σειρά δημόσιων τοποθετήσεων, κατέστη σαφές ότι η βενιζελική παρουσία στα πολιτικά πράγματα δεν είχε παρέλθει. Απεναντίας, ανέλαβε εκ νέου την ηγεσία του κόμματος των Φιλελευθέρων και έλαβε από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, Παύλο Κουντουριώτη, εντολή σχηματισμού κυβέρνησης. Αφού σχημάτισε μια βραχύβια κυβέρνηση έπεισε τον Κουντουριώτη να διαλύσει τη Βουλή και να προκηρύξει εκλογές με πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα.

Στις εκλογές του Αυγούστου του 1928 το Κόμμα των Φιλελευθέρων με επικεφαλής τον Ελευθέριο Βενιζέλο συγκέντρωσε, μαζί με τα συνεργαζόμενα κόμματα, ποσοστό 61,2% εξασφαλίζοντας 223 έδρες από τις 250 στη Βουλή. Από τους 223 βουλευτές οι 178 ανήκαν αμιγώς στο κόμμα των Φιλελευθέρων και οι 45 στα υπόλοιπα συνεργαζόμενα κόμματα. Κατά αυτόν τον τρόπο ο Βενιζέλος κατέστη κυρίαρχος του πολιτικού σκηνικού, αποκτώντας τη δυνατότητα να προβεί στην υλοποίηση των στόχων του. Στην εσωτερική πολιτική εξήγγειλε ένα ευρύ πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων και εκσυγχρονισμού, που έμοιαζε να είναι συνέχεια της προπολεμικής περιόδου, ενώ στο πεδίο των διεθνών σχέσεων επικεντρώθηκε απερίσπαστος στην ελληνοτουρκική προσέγγιση (Herring, 2008, 1077-1079).

Για πρώτη φορά μετά το 1922 διαμορφώθηκε μια ισχυρή κυβερνητική παρουσία. Η συνθήκη αυτή προσέφερε στον ηγέτη της πλειοψηφίας την ευχέρεια να έχει τη μέγιστη

δυνατή διπλωματική ευελιξία στις επαφές με την τουρκική πλευρά, χωρίς ενδεχομένως να προβληματίζεται για το πολιτικό κόστος. Ο Βενιζέλος αν και υπήρξε θιασώτης της Μεγάλης Ιδέας ήταν από τους πρώτους που αντιλήφθηκε το εύθραυστο υπόβαθρο της πολιτικής του. Ως εκ τούτου ήταν και από τους πρώτους που συνειδητοποίησαν ότι η Μεγάλη Ιδέα δεν μπορούσε πλέον να επικαθορίζει την εξωτερική πολιτική της χώρας, αντίληψη που αποκρυσταλλώθηκε με την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης το 1923.

Στη βενιζελική σκέψη τη Μεγάλη Ιδέα την αντικατέστησαν η αρχή της ελληνοτουρκικής συνύπαρξης και ο σεβασμός των διεθνών συνθηκών. Παράλληλα, η ακλόνητη υποστήριξη και τα φιλοβενιζελικά αισθήματα του προσφυγικού κόσμου λειτούργησαν ως ασφαλής παράγοντας απορρόφησης κραδασμών από τυχόν εσωτερικές αντιδράσεις και διαμαρτυρίες. Αλλά και για την τουρκική πλευρά η ανάληψη της πρωθυπουργίας από το Βενιζέλο έγινε ευμενώς αποδεκτή διότι αφενός διέθετε τα εχέγγυα, ειδικά μετά το εύρος της εκλογικής του νίκης, για την εξασφάλιση κυβερνητικής σταθερότητας και αφετέρου διότι είχε αρχίσει να πρεσβεύει τη ιδέα της ελληνοτουρκικής συνεργασίας (Κλάψης, 2006, 78-80).

Η οικονομική κρίση του 1929 και η συνεπακόλουθη πτώχευση του 1932 κλόνισαν ανεπανόρθωτα την κυβέρνηση Βενιζέλου, εγκαινιάζοντας μια νέα φάση οξείας πολιτικής αστάθειας. Η αδυναμία των Φιλελευθέρων να επικρατήσουν στις εκλογές το 1932 και το 1933 καθώς και τα δύο αποτυχημένα στρατιωτικά κινήματα της βενιζελικής παράταξης το 1933 και κυρίως το 1935, οδήγησαν στην οριστική αποχώρηση του Βενιζέλου στη Γαλλία, όπου και απεβίωσε το 1936. Επιπρόσθετα, σημειώθηκαν εκκαθαρίσεις του στρατεύματος από τους δημοκρατικούς αξιωματικούς και ανατροπή της αβασίλευτης μορφής του πολιτεύματος με την παλινόρθωση της μοναρχίας υπό τον Γεώργιο Β΄ το 1935. Σε αυτό το περιβάλλον θεσμικής απαξίωσης ο βασιλιάς διόρισε ως Πρωθυπουργό τον Ιωάννη Μεταξά. Ο τελευταίος, αξιοποιώντας τον φόβο της κοινωνικής αναταραχής και την αδυναμία των δημοκρατικών κομμάτων να σχηματίσουν βιώσιμη κυβέρνηση, επέβαλε στις 4 Αυγούστου 1936 δικτατορικό καθεστώς, σηματοδοτώντας το βίαιο τέλος της κοινοβουλευτικής περιόδου του Μεσοπολέμου.

A2. Ο πολιτικός της Ανόρθωσης

Η ανάδυση του Ελευθερίου Βενιζέλου στην πολιτική σκηνή της Ελλάδας το 1910 συνιστά την πιο χαρακτηριστική περίπτωση χαρισματικής ηγεσίας στη νεότερη ελληνική ιστορία. Παρά την ισχυρή και δεσπόζουσα προσωπικότητά του, υπήρξε υπερασπιστής των κοινοβουλευτικών θεσμών απέναντι στις εξωθεσμικές παρεμβάσεις του Στέμματος και των στρατιωτικών κύκλων. Από την αρχή της πολιτικής του καριέρας ο Βενιζέλος είχε τη φιλοδοξία να δημιουργήσει ένα μαζικό αστικό κόμμα, το οποίο με την ταχεία άνοδό του στην εξουσία συνέβαλε στην αθρόα ένταξη νέων κοινωνικών και πολιτικών ομάδων στον δημόσιο βίο.

Η θεμελίωση της χαρισματικής εξουσίας εδράζεται στην αυτόβουλη αποδοχή της από τους ακολούθους, η οποία εσωτερικεύεται ως επιβεβλημένο καθήκον υπακοής. Η αφοσίωση αυτή προσλαμβάνει χαρακτηριστικά απόλυτης ψυχολογικής δέσμευσης, τρεφόμενη από το συναισθηματικό πλέγμα της ελπίδας και της συλλογικής προσδοκίας. Παράλληλα, η λήψη αποφάσεων εντός αυτού του πλαισίου διαμορφώνεται υπό το βάρος μιας μονοσήμαντης ορθότητας, ακυρώνοντας ουσιαστικά κάθε εναλλακτική πολιτική βούληση. Ο χαρισματικός ηγέτης διατηρεί την απόλυτη ελευθερία να αναπροσαρμόζει τις θέσεις του, χωρίς να δεσμεύεται από προγενέστερες διακηρύξεις ή γραπτές δεσμεύσεις. Αυτή η δυνατότητα αιφνίδιων πολιτικών ελιγμών και μεταστροφών γίνεται αποδεκτή από τη βάση των υποστηρικτών, εφόσον εκπορεύεται από την αυθεντικότητα του ιδίου. Ωστόσο, η φύση της χαρισματικής ηγεσίας εμπεριέχει εγγενώς το στοιχείο της πόλωσης, προκαλώντας βαθιές κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις (Μαυρογορδάτος, 2015, 161-162).

Ως χαρισματικός ηγέτης ο Βενιζέλος για τη μισή Ελλάδα θεωρούνταν εθνικός σωτήρας και αναμορφωτής, ενώ για την άλλη μισή αποτελούσε την πηγή των εθνικών δεινών. Η ίδια η παρουσία του στην πολιτική σκηνή λειτουργούσε ως ο κεντρικός άξονας γύρω από τον οποίο περιστρεφόταν η δημόσια ζωή. Η ηγετική επιρροή και η εδραίωση του διεθνούς κύρους του βασίστηκαν στις διπλωματικές επιτυχίες, όπως η Συνθήκη των Σεβρών, οι οποίες λειτούργησαν ως έμπρακτη επιβεβαίωση του χαρίσματός του και προσέδωσαν στην εικόνα του την ιδιότητα του «θαυματοποιού» (Βερέμης & Κολιόπουλος, 2013, 109).

Οι συνθήκες γενικευμένης θεσμικής ανομίας και οικονομικοκοινωνικής αβεβαιότητας λειτουργούν ως υπόβαθρο για την ανάδυση του χαρισματικού κηρύγματος, το οποίο απευθύνεται σε συγκεκριμένες ομάδες που βιώνουν εντονότερα την κρίση και τείνουν να

είναι ή να νιώθουν αντισυστημικές. Η απαίτηση για απόλυτη αναγνώριση της ηγετικής αυθεντίας δημιουργεί τις προϋποθέσεις εμφάνισης ανταγωνιστικών πόλων εξουσίας, καθιστώντας τη σύγκρουση μεταξύ διαφορετικών ηγετικών φυσιογνωμιών αναπόφευκτη. Η αντιπαράθεση μεταξύ χαρισματικών προσωπικοτήτων προσλαμβάνει μορφή δογματικού σχίσματος, καθώς άπτεται ζητημάτων απόλυτης πίστης που αναιρούν κάθε δυνατότητα πολιτικού συμβιβασμού. Στην ιστορική συγκυρία της Ελλάδας, η προσωποπαγής αυτή σύγκρουση μετουσιώθηκε στον Εθνικό Διχασμό, όπου η αφοσίωση προς το πρόσωπο του ηγέτη προσέλαβε σχεδόν θρησκευτικό χαρακτήρα, με εκδηλώσεις εικονολατρίας και ανυποχώρητης ταύτισης από την πλευρά των οπαδών (Μαυρογορδάτος, 2015, 163-164).

Η πολιτική φυσιογνωμία και η ηγετική συμπεριφορά του Βενιζέλου υπήρξαν προϊόν σύνθεσης τοπικών βιωμάτων και νεωτερικών ευρωπαϊκών επιρροών. Η διαμονή του στη Χαλέπα Χανίων λειτούργησε ως ένα πρώιμο πεδίο διπλωματικής μαθητείας, καθώς η τριβή του με τη δυτική διπλωματική ελίτ και η παρακολούθηση του διεθνούς τύπου τον εξοικείωσαν νωρίς με τους μηχανισμούς της ευρωπαϊκής πολιτικής. Παράλληλα, αποφεύγοντας τον στείρο αρχαϊσμό, ο Βενιζέλος προσέγγισε την αρχαιοελληνική γραμματεία ως εργαλείο ορθολογικής κατανόησης της πραγματικότητας. Στο ιδεολογικό του οπλοστάσιο, η ιστορική διαύγεια και η ανάλυση της ισχύος που άντλησε από τον Θουκυδίδη συνδυάστηκαν με την αριστοτελική πολιτική φιλοσοφία. Από τον Αριστοτέλη υιοθέτησε τη θεμελιώδη αρχή ότι η εξουσία νομιμοποιείται ηθικά και πολιτικά μόνον όταν υπηρετεί το κοινό συμφέρον και την ευημερία του συνόλου (Παπαδάκης, 2014, 12-13).

Με την άφιξή του στην Αθήνα το 1909, σε μια συγκυρία γενικευμένης θεσμικής απαξίας και κοινωνικής αβεβαιότητας, ο Βενιζέλος λειτούργησε ως ο καταλύτης που ξεπέρασε το αδιέξοδο του παλαιοκομματισμού, αποσκοπώντας στην κοινωνική συνοχή και την ευρύτερη ανάπτυξη της κοινωνίας. Συνδυάζοντας τη μεθοδικότητα του μεταρρυθμιστή με την αποφασιστικότητα του επαναστάτη, ανέλαβε ρόλο διαμεσολαβητή ανάμεσα στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο και το Στέμμα. Στο σημείο αυτό έλαβε την πρώτη από τις δύσκολες αποφάσεις που θα ακολουθούσαν στην πολιτική του σταδιοδρομία. Αρνήθηκε τη δικτατορία, επέβαλε τη σύγκληση Αναθεωρητικής Βουλής και οδήγησε τους στρατιωτικούς και πάλι στους στρατώνες του (Βερέμης, 2017, 49-50).

Η ηγετική του φιλοσοφία εδραζόταν στην πεποίθηση ότι ο αληθινός πολιτικός οφείλει να διαπαιδαγωγεί την κοινή γνώμη και όχι να χειραγωγείται από αυτήν. Ήδη από την πρώτη του πολιτική εμφάνιση το 1910 δήλωσε ότι δεν ήρθε στην Ελλάδα ως αρχηγός ενός

κόμματος, αλλά πρωτίστως «ως σημαιοφόρος νέων ιδεών» (Αλιβιζάτος, 2024, 241) και δεν θα μετακινούνταν από τις πολιτικές του θέσεις προκειμένου να γίνει αρεστός στους ψηφοφόρους του. Είκοσι χρόνια αργότερα το 1930 σε αγόρευσή του στη Βουλή είχε αναφέρει ότι «την κοινήν γνώμην πρέπει να την διαπαιδαγωγήσωμεν και όχι να παρασυρώμεθα υπ' αυτής» (Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Συνεδρίαση 22^η, 20-12-1930).

Η αντίληψή του αυτή αποτυπώθηκε ανάγλυφα στην πρώτη του ιστορική ομιλία στο Σύνταγμα ως ελλαδίτης πολιτικός το Σεπτέμβριο του 1910. Στην ομιλία εκείνη δεν δίστασε να συγκρουστεί με την κοινή γνώμη. Όταν το συγκεντρωμένο πλήθος, υπό την επήρεια των εξαγγελιών και των αιτημάτων της Επανάστασης του 1909, απαιτούσε πιεστικά από τον Βενιζέλο τη διακήρυξη Συντακτικής Συνέλευσης για την κατάργηση της βασιλείας, ο Βενιζέλος αντιπάχθηκε στο λαϊκό αίτημα και πέτυχε να επιβληθεί περνώντας τη δική του θέση για Αναθεωρητική Συνέλευση, από την οποία τελικά προήλθε η Αναθεώρηση του Συντάγματος του 1911. Σε εκείνη τη χρονική συγκυρία με τη επιρροή που άσκησε, έκανε εμφανές το αίσθημα του χαρίσματος, διότι κατάφερε να επιβληθεί στην κοινή γνώμη και συνάμα να μην έρθει σε πρόωρη ρήξη με το Παλάτι (Κουκουράκης & Σαβοριανάκης, 2010, 37-38).

Κατά την προεκλογική περίοδο του 1910, ο Βενιζέλος παρουσιάζεται ως μια ριζοσπαστική, νέα και ελπιδοφόρα πολιτική φιγούρα που κατάφερε να συνεπάρει τα πλήθη, καθώς στο πρόσωπό του έβλεπαν τον ηγέτη που θα έφερνε την πολυπόθητη Ανόρθωση της χώρας και θα έσπαγε το κατεστημένο του παλαιοκομματισμού. Μετά τον εκλογικό θρίαμβο του Νοεμβρίου του 1910 ο Βενιζέλος απέκτησε πλέον την πλήρη εξουσιοδότηση του ελληνικού λαού, εμφανιζόμενος ως ο αδιαμφισβήτητος ρυθμιστής των εξελίξεων και ο μοναδικός αρχιτέκτονας της ανασυγκρότησης του κράτους. Η πειθώ του και η διορατικότητά του κατά τη λήψη κρίσιμων αποφάσεων, όπως η αναδιοργάνωση του στρατού, περιγράφονται ως ιδιότητες ενός ηγέτη με σπάνιο πολιτικό αισθητήριο. Η αναγνώριση της προσωπικότητάς του άρχισε να γίνεται αποδεκτή και από τους ηγέτες άλλων χωρών με τους οποίους συνεργάστηκε, επιβεβαιώνοντας το διεθνές του κύρος ως χαρισματική προσωπικότητα (Βερέμης, 2014, 13).

Η διακυβέρνηση του Βενιζέλου κατά την περίοδο της Ανόρθωσης εδράστηκε στον στρατηγικό προσανατολισμό της πολεμικής προπαρασκευής, καθιστώντας το εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα μέσο για την επίτευξη των αλυτρωτικών στόχων του κράτους. Προκειμένου να διασφαλίσει την απαιτούμενη εθνική συσπείρωση, ο Βενιζέλος

δεν δίστασε να προβεί ακόμα και σε σημαντικούς πολιτικούς συμβιβασμούς (Μαυρογορδάτος, 2015, 31). Επέλεξε να αποστασιοποιηθεί από τις διχαστικές πρακτικές του Στρατιωτικού Συνδέσμου, στελεχώνοντας το στράτευμα με ικανούς αξιωματικούς ανεξαρτήτως πολιτικής τοποθέτησης, όπως ο Ιωάννης Μεταξάς. Η πλέον αμφιλεγόμενη και αντιφατική απόφασή του υπήρξε η αποκατάσταση του διάδοχου Κωνσταντίνου, παρά τις εσωκομματικές αντιδράσεις, στην ηγεσία του στρατεύματος τον Ιούνιο του 1911, μια επιλογή που ουσιαστικά ισχυροποίησε τον μελλοντικό πολιτικό του αντίπαλο (Μαυρογορδάτος, 2015, 32). Η συγκεκριμένη απόφαση συνιστούσε υπεράσπιση της βασιλικής δυναστείας και προκάλεσε απογοήτευση στους ριζοσπάστες πολιτικούς και στρατιωτικούς που επιθυμούσαν Αβασίλευτη Δημοκρατία (Αλιβιζάτος, 2024, 239).

Στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής ο Βενιζέλος εισήγαγε μια ριζική τομή διαφοροποιούμενος πλήρως από το παραδοσιακό πολιτικό προσωπικό. Η ηγετική του φιλοσοφία διαπνεόταν από έναν ορθολογικό και συχνά κυνικό πολιτικό ρεαλισμό. Σε αντίθεση με τους προκατόχους του, οι οποίοι προσδοκούσαν την εκπλήρωση των εθνικών οραμάτων μέσα από την παθητική αναμονή ευνοϊκών διεθνών συγκυριών, ο Βενιζέλος κατέστησε τις ένοπλες δυνάμεις οργανικό και ενεργό εργαλείο για τη γεωγραφική διεύρυνση του κράτους (Ριζάς, 2015, 15-16).

Ως αριστοτέχνης του «εφικτού» και της έγκαιρης πολιτικής δράσης, αντί να θυσιάζει την πραγματικότητα στον βωμό ανεφάρμοστων ιδεών, ο κρητικός ηγέτης αναζητούσε διαρκώς την αριστοτελική «μεσότητα» (Βερέμης, 2017, 23-24). Την τακτική αυτή μπορεί να την ανιχνεύσει κάποιος μελετώντας τη στάση του στο Κρητικό ζήτημα. Ενώ στο Θέρισο το 1905 ηγήθηκε μιας επανάστασης με στόχο την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, το 1912 για χάρη της εθνικής στρατηγικής αντιτάχθηκε σθεναρά στην είσοδο των Κρητών βουλευτών στο ελληνικό Κοινοβούλιο, προκειμένου να αποτρέψει μια πρόωρη διεθνή εμπλοκή με την Οθωμανική Αυτοκρατορία (Μαυρογορδάτος, 2015, 32).

Η προσήλωση στη μεσότητα δεν συνεπαγόταν διστακτικότητα στις μεγάλες εθνικές επιλογές. Παρά το γεγονός ότι ανέλαβε το τεράστιο ρίσκο να εμπλέξει τη χώρα στους Βαλκανικούς πολέμους χωρίς προηγούμενη έγγραφη συμφωνία με τους συμμάχους για τη διανομή των εδαφών (Διαμαντόπουλος, 2024, 73), ο Βενιζέλος οδήγησε την Ελλάδα στον θρίαμβο των ετών 1912-1913, διπλασιάζοντας την εθνική επικράτεια με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου τον Αύγουστο του 1913.

Κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων στον Α΄ Βαλκανικό πόλεμο, δεν δίστασε να επιβάλει την πολιτική αυθεντία επί της στρατιωτικής ηγεσίας. Με προσωπική του παρέμβαση υποχρέωσε τον αρχηγό του στρατού και διάδοχο Κωνσταντίνο να κινηθεί προς τη Θεσσαλονίκη αντί για το Μοναστήρι, εξασφαλίζοντας την κατάληψη της πόλης πριν από τους Βουλγάρους (Βερέμης, 2017, 65-66). Επιπλέον, τον Ιούνιο του 1913 επιδεικνύοντας αυτοσυγκράτηση προσπάθησε να αποφύγει τον πόλεμο με τη Βουλγαρία. Αρνήθηκε τη διεκδίκηση της Καβάλας και της Δράμας, παρά τις πιέσεις των πολιτικών του αντιπάλων και την επιθυμία των κατοίκων των περιοχών αυτών, υποστηρίζοντας ότι η Ελλάδα θα ήταν ευάλωτη *«χωρίς το αναγκαίο για την άμυνά της στρατηγικό βάθος»* (Διαμαντόπουλος, 2024, 77). Ο Βενιζέλος στους Βαλκανικούς πολέμους, μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης, είχε επικεντρώσει τις στρατιωτικές επιχειρήσεις στην κατάληψη και διατήρηση των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου, αντί να εστιάσει στη Βόρεια Ήπειρο. Η στρατηγική αυτή υπαγορεύτηκε από τη λογική ότι τα νησιά του Αιγαίου μπορούσαν να λειτουργούσαν ως εφελτήριο για την επέκταση προς την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη (Συρίγος & Χατζηβασιλείου, 2022, 25).

Στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου η Οθωμανική Αυτοκρατορία άρχισε να επανεξοπλίζεται και παράλληλα ξεκίνησε τις πρώτες διώξεις του μικρασιατικού ελληνισμού. Ο Βενιζέλος αναγνώρισε ότι σε μια μεμονωμένη ελληνοτουρκική σύγκρουση η Ελλάδα θα ήταν το ασθενέστερο μέρος και θα κινδύνευε με ήττα (Συρίγος & Χατζηβασιλείου, 2022, 25). Κατά συνέπεια η βενιζελική σκέψη είχε αρχίσει να προσανατολίζεται στην κατεύθυνση ότι τα εθνικά συμφέροντα ταυτίζονταν με τη στενή συμμαχία με τις ναυτικές δυνάμεις της Αντάντ, Αγγλία και Γαλλία, για τη διασφάλιση των κεκτημένων των βαλκανικών πολέμων και την προστασία του αλύτρωτου ελληνισμού (Μαυρογορδάτος, 2015, 36). Ο Βενιζέλος, ως χαρισματικός ηγέτης, δεν υπηρέτησε μια αταλάντευτη ιδεολογική πολιτική ατζέντα ή κάποια συγκεκριμένη μορφή πολιτεύματος. Ο λόγος του εμπεριείχε όλες τις ιδεολογίες αλλά και την αναίρεσή τους, καθώς αναθεωρούσε διαρκώς τις θέσεις του ανάλογα με τις εκάστοτε πολιτικές επιδιώξεις. Πίσω από την ιδεολογική του ρευστότητα, όμως, ενυπήρχε ένας σταθερός πυρήνας που χαρακτήριζε τη βενιζελική φιλοσοφία. Επρόκειτο για την πεποίθηση ότι η Ελλάδα δεν ήταν εφικτό να μην διαθέτει ισχυρά διεθνή ερείσματα σε ένα διεθνές περιβάλλον που ήταν ασταθές (Διαμαντόπουλος, 2024, 31-32).

Η έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου το 1914 υπήρξε για το Βενιζέλο η ιστορική συγκυρία για την ολοκλήρωση του εθνικού οράματος. Αυτό όμως δεν ήταν εφικτό να επιτευχθεί αυτόνομα αλλά ως αντάλλαγμα για τη συμμαχική προσφορά της Ελλάδας στα

πλαίσια ενός ευρύτερου συνασπισμού των Μεγάλων Δυνάμεων (Συρίγος & Χατζηβασιλείου, 2022, 26). Η γενικότερη θέση που είχε διαμορφώσει στα θέματα εξωτερικής πολιτικής, όπως προαναφέρθηκε, ήταν ότι η Ελλάδα ως ναυτικό κράτος έπρεπε να συμμαχήσει με την Αγγλία και να συμμετάσχει στον πόλεμο με τις Δυνάμεις της Αντάντ. Την παραπάνω άποψη συμπλήρωνε το 1914 με το επιχείρημα ότι η Ελλάδα είχε ηθικό καθήκον να συμπαράταχθεί με τις δημοκρατικές δυνάμεις εναντίον του γερμανικού милитарισμού. Αντίθετα, το βασιλικό περιβάλλον γοητευόταν από το πρωσικό στρατοκρατικό μοντέλο, αν και η γεωγραφική θέση της Ελλάδας καθιστούσε απαγορευτική οποιαδήποτε σύμπραξη με τις Κεντρικές Δυνάμεις λόγω της υπεροχής του αγγλογαλλικού στόλου (Μαυρογορδάτος, 2015, 37). Οι διαφορετικές αυτές αντιλήψεις ανάμεσα στον εκλεγμένο Πρωθυπουργό και το κόμμα του από τη μία και τον εστεμμένο άνακτα από την άλλη οδήγησε σε ευθεία σύγκρουση των δύο ανδρών, θέτοντας τις βάσεις για την επερχόμενη δραματική ρήξη του Εθνικού Διχασμού.

A3. Ο πολιτικός του Εθνικού Οράματος

Η εκδήλωση του Εθνικού Διχασμού συνιστούσε στην ουσία την πλήρη κατάρρευση των θεσμικά συμφωνημένων κανόνων λήψης πολιτικών αποφάσεων. Διαμορφώθηκε μια συνθήκη ακραίας πόλωσης, εντός της οποίας καμία παράταξη δεν αισθανόταν ασφαλής, ούτε για τη φυσική ακεραιότητα των μελών της όταν την εξουσία την ασκούσε η αντίπαλη πλευρά. Ο Διχασμός απέκτησε ευρεία λαϊκή νομιμοποίηση καθώς τόσο ο Ελευθέριος Βενιζέλος όσο και ο Κωνσταντίνος λειτούργησαν ως χαρισματικές προσωπικότητες με αφετηρία τις νίκες των Βαλκανικών πολέμων, καλλιεργώντας μια προσωπική λατρεία που συνήγειρε τις μάζες. Η συναισθηματική αυτή φόρτιση επέτρεψε την ανοχή της υπέρβασης των συνταγματικών ορίων και καλλιέργησε τη λογική της φυσικής εξόντωσης του αντιπάλου (Χατζηβασιλείου, 2025, 45-47).

Η σύγκρουση αυτή δεν ήταν απλώς αντιπαράθεση προσώπων, αλλά μια βαθύτατα θεσμική ρήξη. Τούτο διότι αφορούσε το θεμελιώδες ζήτημα του ποιος είχε το δικαίωμα να αποφασίζει για τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα του Έθνους, ο κληρονομικός βασιλιάς ή ο δημοκρατικά εκλεγμένος Πρωθυπουργός (Διαμαντόπουλος, 2024, 164). Καθώς ο Βενιζέλος επεδίωκε τη συμμετοχή στον πόλεμο και ο βασιλιάς την ουδετερότητα, ο καθένας από τους δύο άνδρες θεωρούσε ότι οι επιλογές του αντιπάλου του θα οδηγούσαν τη χώρα σε πλήρη καταστροφή.

Περαιτέρω, η διαμάχη μεταξύ Στέμματος και Βενιζέλου ξεπέρασε τα όρια μιας συνταγματικής ή πολιτικής διαφωνίας και προσέλαβε έντονα προσωπικό χαρακτήρα, δημιουργώντας μια βαθιά διαιρετική τομή στην ελληνική κοινωνία. Η αποδοχή και η δημοτικότητα του Κωνσταντίνου στο στράτευμα και την κοινωνία προσέλαβαν τα χαρακτηριστικά μιας χαρισματικής εξουσίας. Παρότι η εξουσία του πηγάζε από την παραδοσιακή κληρονομική βασιλεία, η ταύτισή του με τις νίκες των Βαλκανικών Πολέμων τον κατέστησε και εκείνον ως έναν χαρισματικό ηγέτη, ο οποίος λειτουργούσε ως αντίπαλο δέος απέναντι στη χαρισματική αύρα του Βενιζέλου (Ριζάς, 2015, 196).

Επιπλέον, ο Διχασμός δεν ήταν απλώς μια διαμάχη προσώπων, αλλά η σύγκρουση δύο εκ διαμέτρου αντίθετων εθνικών οραμάτων. Ο βενιζελισμός εκπροσωπούσε τη δυναμική εθνική ολοκλήρωση και την ενσωμάτωση του αλύτρωτου Ελληνισμού, ενώ ο αντιβενιζελισμός εξέφραζε τον αμυντικό απομονωτισμό, τη νοσταλγία της ασφάλειας των στενών συνόρων της Παλαιάς Ελλάδας και την αντίσταση απέναντι στην κηδεμονία των ξένων Δυνάμεων (Μαυρογορδάτος, 2015, 220). Όπως επισημαίνει και ο Μαυρογορδάτος, επικαλούμενος το παράδειγμα της ιταλικής ενοποίησης και τη σύγκρουση Καβούρ και Γκαριμπάλντι το 1861, η εθνική ολοκλήρωση σπανίως αποτελεί μια ευθύγραμμη διαδικασία. Αντιθέτως, σφυρηλατείται μέσα από σφοδρές εσωτερικές συγκρούσεις επικράτησης μεταξύ διαφορετικών ηγετικών φυσιογνωμιών και πολιτικών σχεδίων (Μαυρογορδάτος, 2015, 190).

Ο Βενιζέλος υπερείχε σε επικοινωνιακότητα από τους πολιτικούς της αντιβενιζελικής παράταξης, σαγηνεύοντας τις μάζες και προκαλώντας μια συναισθηματική ταύτιση στους υποστηρικτές του. Η σαγήνη που ασκούσε στους οπαδούς του οδηγούσε σε ανορθολογική ταύτιση μαζί του και ταυτόχρονα προκαλούσε ένα τυφλό και μισαλλόδοξο μίσος από τους αντιπάλους του. Αρκετοί πολίτες αποφάσιζαν να εναντιωθούν στις επιλογές του Βενιζέλου απλώς και μόνο επειδή προέρχονταν από εκείνον (Διαμαντόπουλος, 2024, 38-40). Ο αντιπολιτευόμενος τύπος τον δαιμονοποίησε ως τον απόλυτο εφιάλτη, με αποτέλεσμα η πολιτική διαμάχη να προσλαμβάνει έντονα προσωπικό και υπαρξιακό χαρακτήρα, που εκδηλώθηκε ακόμη και με δολοφονικές απόπειρες εναντίον του το 1920 και το 1933 (Βερέμης & Κολιόπουλος, 2013, 108).

Στις αρχές του 1915 ο Βενιζέλος στο πλαίσιο της στρατηγικής του διαφώνησε με το Μεταξά σχετικά με την εκστρατεία της Αντάντ στην Καλλίπολη το 1915. Ο Βενιζέλος αιφνιδιάστηκε από τη διαφοροποίηση του Μεταξά, στον οποίο είχε δείξει αμέριστη εμπιστοσύνη κατά τα προηγούμενα έτη, αναγνωρίζοντας τις ικανότητές του. Η εξέλιξη

αυτή αποκάλυψε τα όρια της τακτικής του Βενιζέλου να ενσωματώνει στο περιβάλλον του ικανά στελέχη με διαφορετικές πολιτικές αφετηρίες (Μαυρογορδάτος, 2015, 45). Αν και η στρατιωτική ανάλυση του Μεταξά για την αποτυχία των δυνάμεων της Αντάντ στην Καλλίπολη αποδείχθηκε βραχυπρόθεσμα ορθή, η μακροσκοπική σύλληψη του Βενιζέλου υπαγόρευε ότι πρωτεύουσα σημασία δεν είχε η επιμέρους έκβαση μιας μάχης, αλλά η οργανική ένταξη της Ελλάδας στον συνασπισμό Δυνάμεων που θα επικρατούσε στον πόλεμο (Συρίγος & Χατζηβασιλείου, 2022, 43).

Σταδιακά, η προσωπική σχέση Βενιζέλου και Κωνσταντίνου εξελίχθηκε σε βαθιά απέχθεια. Ο Βενιζέλος το Φεβρουάριο του 1915, προκειμένου να αποφύγει την όξυνση της κρίσης αποφάσισε να παραιτηθεί και να απέχει προσωρινά από την πολιτική ζωή. Μάλιστα απομακρύνθηκε προσωρινά και από το κόμμα που ίδρυσε και αποχώρησε από την Αθήνα πρώτα για την Αίγυπτο και μετά για τη Μυτιλήνη. Η παραίτηση Βενιζέλου από την πρωθυπουργία οδήγησε ένα μήνα αργότερα στην ανάληψη της εξουσίας από τον αντιβενιζελικό πολιτικό Δημήτριο Γούναρη, ο οποίος έκτοτε μετατράπηκε στο σημαιοφόρο του αντιβενιζελισμού. Η επιλογή αυτή του Βενιζέλου αποδείχθηκε σε βάθος χρόνου λανθασμένη, καθώς παρέδωσε, έστω και για λίγους μήνες τη διακυβέρνηση της χώρας στους πολιτικούς του αμφισβητίες (Μαυρογορδάτος, 2015, 54-57).

Στο πλαίσιο της στρατηγικής του ρεαλισμού ο Βενιζέλος αποδέχθηκε αρχικά να συζητήσει την παραχώρηση της Ανατολικής Μακεδονίας στη Βουλγαρία, προκειμένου η γειτονική χώρα να δελεαστεί και να συστρατευθεί με την Αντάντ. Πίσω από αυτή την πρόθεση υπολάνθανε η στρατηγική σκοπιμότητα να πειστούν οι σύμμαχοι να υποστηρίξουν τις ελληνικές διεκδικήσεις στη Μικρά Ασία. Η στάση αυτή παραπέμπει εκ νέου στο ιστορικό παράδειγμα του Καβούρ, ο οποίος, παρά τις σφοδρές αντιδράσεις που είχε να αντιμετωπίσει, δεν δίστασε να εκχωρήσει τη Σαβοΐα και τη Νίκαια στη Γαλλία για να εξασφαλίσει τις απαραίτητες συμμαχίες που θα οδηγούσαν στην ιταλική ενοποίηση (Διαμαντόπουλος, 2024, 128). Αν και η εκχώρηση εδαφών αποφεύχθηκε τελικά, αφού η Βουλγαρία προτίμησε να ενταχθεί στη συμμαχία με τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες, που της πρόσφεραν καλύτερα ανταλλάγματα σε βάρος της Σερβίας, η πρόθεση αυτή του Βενιζέλου χρησιμοποιήθηκε καταχρηστικά από τους αντιπάλους του για να τον κατηγορήσουν για εθνική μειοδοσία. Η ειρωνεία είναι ότι τα εδάφη αυτά κατελήφθησαν τελικά το καλοκαίρι του 1916 από τον γερμανοβουλγαρικό στρατό σε μια χρονική περίοδο που στην Αθήνα την εξουσία είχαν οι Αντιβενιζελικοί.

Το Σεπτέμβριο του 1915 ενόψει της επικείμενης βουλγαρικής επίθεσης στη Σερβία ο Βενιζέλος θέλησε να εφαρμόσει την ελληνοσερβική συμμαχία και να συνδράμει το σερβικό στρατό. Για να συμβεί αυτό έπρεπε και στην Ελλάδα να πραγματοποιηθεί επιστράτευση. Παράλληλα, πρότεινε στην Αντάντ να αποστείλει στρατεύματα στη Θεσσαλονίκη για την ενίσχυση της Σερβίας. Οι αντιβενιζελικοί εκ των υστέρων εστίασαν την κριτική τους στην ενέργεια αυτή του Βενιζέλου εγκαλώντας τον ότι με την πρόσκληση των ξένων στρατευμάτων αποσκοπούσε να εκθρονίσει τον Κωνσταντίνο. Η κατηγορία αυτή μάλλον δεν ευσταθεί, αλλά οπωσδήποτε η πρόσκληση των στρατευμάτων της Αντάντ σε ελληνικό έδαφος συνιστούσε ενέργεια που επεδίωκε να εκβιάσει καταστάσεις και να λάβει η Ελλάδα μέρος στον πόλεμο με την Αντάντ. Από την άλλη μεριά η επιστράτευση αποτέλεσε λανθασμένη επιλογή διότι η Ελλάδα το Φθινόπωρο του 1915 δεν ανέστειλε την ουδετερότητά της. Ο Κωνσταντίνος από την πλευρά του δεν αντέδρασε στην επιστράτευση, ωστόσο τη θεωρούσε απλώς ένα αμυντικό μέτρο ενόψει του βουλγαρικού κινδύνου. Αντίθετα ο Βενιζέλος είχε την προσδοκία ότι θα χρησιμοποιούσε την επιστράτευση ως μέσο εφαρμογής της ελληνοσερβικής συμμαχίας και κατ' επέκταση ως τρόπο για τη συμμετοχή στον πόλεμο. Η υποχώρηση του Βενιζέλου στην πρόταση του βασιλιά στην ουσία οδήγησε στην αυτοπαγίδευσή του, καθώς η πολύμηνη και μάταιη επιστράτευση χρεώθηκε από τους αντιβενιζελικούς στον ίδιο, πλήττοντας καίρια τη δημοτικότητά του ανάμεσα στους επιστρατευμένους (Μαυρογορδάτος, 2015, 62-63). Το Σεπτέμβριο του 1915 ο Βενιζέλος παραιτήθηκε για δεύτερη φορά και η χώρα οδηγήθηκε σε εκλογές το Δεκέμβριο του 1915 με συμμετοχή μόνο των αντιβενιζελικών κομμάτων.

Ένα δεύτερο λάθος της βενιζελικής σκέψης συνέβη τον Ιούνιο του 1916. Οι Μεγάλες Δυνάμεις προβάλλοντας το δικαίωμά τους ως Προστάτιδες Δυνάμεις από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, επενέβησαν στα εσωτερικά της χώρας απαιτώντας επαναφορά στη συνταγματική ομαλότητα που είχε διαταραχτεί μετά τις εκλογές του Δεκεμβρίου του 1915. Ο Βενιζέλος όχι μόνο δεν αποστασιοποιήθηκε από την ωμή επέμβαση των Δυνάμεων της Αντάντ, αλλά θεώρησε ότι η επέμβαση ήταν αναγκαία για να επανέλθει η χώρα στη κανονικότητα. Η στάση αυτή κόστισε την οριστική απώλεια της πλειοψηφίας στην Παλαιά Ελλάδα και τροφοδότησε την αντιβενιζελική προπαγάνδα (Μαυρογορδάτος, 2015, 84).

Η απώλεια της Ανατολικής Μακεδονίας το καλοκαίρι του 1916 και η παράδοση στους Γερμανούς του Δ' Σώματος Στρατού, που έδρευε στην Καβάλα και μεταφέρθηκε σε στρατόπεδο αιχμαλώτων στο Γκέρλιτς, λειτούργησαν ως ο καταλύτης για το κίνημα της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη τον Αύγουστο του 1916 και τη συγκρότηση Προσωρινής Κυβέρνησης από το Βενιζέλο το Φθινόπωρο του ίδιου έτους. Στην ουσία για

εννέα μήνες η Ελλάδα χωρίστηκε σε δύο κράτη και διέθετε δύο κυβερνήσεις, τη βενιζελική στη Θεσσαλονίκη και την αντιβενιζελική στην Αθήνα. Η απόφαση του Βενιζέλου ως προς την συγκρότηση Προσωρινής Κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη επιταχύνθηκε και από ένα επιπλέον διπλωματικό κίνδυνο που σχετιζόταν με την εξόριστη σερβική κυβέρνηση, η οποία ασκούσε παρασκηνιακά πιέσεις στο Γάλλο στρατηγό Σαράιγ, διοικητή των στρατευμάτων της Αντάντ στην Θεσσαλονίκη, να αναγνωρίσει τη πόλη ως προσωρινή πρωτεύουσα του σερβικού κράτους. Ο Βενιζέλος έκρινε ότι όφειλε αναγκαστικά να προβεί σε μια τέτοια κίνηση για να προλάβει πιθανές μεταπολεμικές σερβικές αξιώσεις επί της Θεσσαλονίκης (Διαμαντόπουλος, 2024, 184).

Τον Ιούνιο του 1917 οι γαλλικές πιέσεις προς τον Κωνσταντίνο τον υποχρέωσαν να απομακρυνθεί από το θρόνο και τον αντικατέστησε ο δευτερότοκος γιος του Αλέξανδρος. Παράλληλα, ο Βενιζέλος επέστρεψε στην Αθήνα ως Πρωθυπουργός του ενιαίου πλέον κράτους. Το γεγονός της επιστροφής του στην εξουσία με τη βοήθεια των Δυνάμεων αποτελούσε βαρύ προσωπικό και πολιτικό φορτίο, καθώς τροφοδότησε την προπαγάνδα των αντιπάλων του ότι η κυβέρνησή του ήταν προϊόν ξένης επιβολής. Ο ίδιος για να δικαιολογήσει τη χρήση των γαλλικών δυνάμεων, ισχυρίστηκε εκ των υστέρων ότι ο στρατός της Θεσσαλονίκης θα μπορούσε πολύ εύκολα να είχε καταλάβει την Αθήνα. Ο ισχυρισμός αυτός, βέβαια, ήταν ατυχής και υπερφίαλος, καθώς υποτιμούσε τη δυναμική του Κωνσταντινισμού και υπερτιμούσε τις δικές του περιορισμένες στρατιωτικές δυνάμεις (Μαυρογορδάτος, 2015, 114-115).

Η συμβολή του ανασυγκροτημένου ελληνικού στρατού στο Μακεδονικό Μέτωπο το 1918 υπήρξε καθοριστική για τη συνθηκολόγηση της Βουλγαρίας. Το τέλος του πολέμου βρήκε την Ελλάδα στην πλευρά των νικητών και ο Βενιζέλος προσδοκούσε να επαληθευτούν οι στρατηγικοί του σχεδιασμοί. Στο Συνέδριο της ειρήνης ανέπτυξε σημαντική διπλωματική δράση. Το 1919 αποφάσισε να αποστείλει ελληνικό εκστρατευτικό σώμα στην Ουκρανία κατά των Μπολσεβίκων, προσφέροντας πολύτιμες υπηρεσίες στους Συμμάχους. Και σε αυτή την περίπτωση η απόφαση του Βενιζέλου να συμμετάσχει η Ελλάδα στην εκστρατεία της Ουκρανίας φαίνεται ότι ακολουθούσε το παράδειγμα του Καβούρ, ο οποίος ως Πρωθυπουργός του Πεδεμόντιου είχε στείλει στρατό στον Κριμαϊκό Πόλεμο 1853-1856 για να κερδίσει την εύνοια της Γαλλίας και της Αγγλίας. Κάτι ανάλογο έπραξε και το 1919 ο Βενιζέλος με σκοπό να εξασφαλίσει την υποστήριξη των Συμμάχων και ιδίως της Γαλλίας για τις ελληνικές διεκδικήσεις στη Μικρά Ασία, στη Θράκη και στα Δωδεκάνησα (Παπαδάκης, 2020, τ. Γ', 42).

Οι σχεδιασμοί του Βενιζέλου δικαιώθηκαν όταν προτάθηκε στην Ελλάδα από τους Συμμάχους να στείλει στρατό στη Σμύρνη το Μάιο του 1919. Η αποστολή του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη δεν έγινε από τυφλό μεγαλοϊδεατισμό. Ο Βενιζέλος γνώριζε ότι η αποστολή στρατού εμπεριείχε σημαντικό ρίσκο, αλλά υπολόγιζε ότι η Ελλάδα δεν θα απέμενε μόνη της απέναντι στους Τούρκους. Ανάμενε ότι θα απολάμβανε καθ' όλη τη διάρκεια της επιχείρησης τη στρατιωτική και διπλωματική κάλυψη της Βρετανίας, της Γαλλίας και της νεοπαγούς Κοινωνίας των Εθνών. Από την άλλη γνώριζε ότι αν εκείνη τη στιγμή δίσταζε και υπαναχωρούσε στην αποστολή στρατού αυτό θα σήμαινε, λαμβάνοντας υπόψη τον πρώτο διωγμό του ελληνικού πληθυσμού το 1914, την απομάκρυνση ή εξόντωση του μικρασιατικού ελληνισμού. Επιπλέον, η αποστολή του στρατού στη Μικρά Ασία συνιστούσε εκτός των άλλων και μια προσπάθεια μετατροπής της Ελλάδας από ένα μικρό κράτος σε μια ισχυρή περιφερειακή δύναμη, ενσωματώνοντας στη διευρυμένη επικράτειά της το μεγαλύτερο μέρος του ελληνισμού (Συρίγος & Χατζηβασιλείου, 2022, 81).

Την ίδια περίοδο ο Βενιζέλος απέφυγε να διεκδικήσει την Κωνσταντινούπολη και αρκέστηκε στην περιοχή της Σμύρνης. Οι λόγοι που δικαιολογούν αυτή την απόφαση ήταν αρκετοί. Αρχικά ο Βενιζέλος ως πολιτικός δεν λειτουργούσε συναισθηματικά αλλά επεδίωκε να ιεραρχεί τους στόχους του. Εκτιμούσε ότι για να επιτευχθεί ένας στόχος έπρεπε να επικεντρώσει το σύνολο των δυνάμεων στο στόχο αυτό. Το 1912 είχε επιλέξει τη Θεσσαλονίκη αντί για το Μοναστήρι και εκεί εστίασε όλες τις δυνάμεις του. Αντίστοιχα το 1919 ο στόχος ήταν η περιοχή της Σμύρνης και όχι η Κωνσταντινούπολη ή ο Πόντος. Ο Βενιζέλος αντιλαμβανόταν ότι η Κωνσταντινούπολη βρισκόταν υπό τον έλεγχο των Μεγάλων Δυνάμεων και η πιθανή διεκδίκησή της θα προκαλούσε ευθεία αντιπαράθεση με τους συμμάχους του. Επιπλέον, είχε υπόψη του το προηγούμενο της Βουλγαρίας στους βαλκανικούς πολέμους, η οποία προσπαθώντας να καταλάβει ταυτόχρονα την Πόλη και τη Θεσσαλονίκη τις έχασε και τις δύο. Γνωρίζοντας τα όρια της ελληνικής ισχύος, επέλεξε να συγκεντρώσει όλες τις στρατιωτικές δυνάμεις στη Σμύρνη. Τέλος, βάσιζε το επιχείρημα της διεκδίκησης μιας περιοχής στην αυτοδιάθεση των λαών, σύμφωνα με τις προτάσεις που είχαν διατυπωθεί από τον αμερικανό Πρόεδρο Γουίλσον. Κατά συνέπεια υπήρχε μεγαλύτερη πιθανότητα να γίνει αποδεκτό το ελληνικό αίτημα για την Ιωνία και τη Σμύρνη, αφού εκεί υπήρχε συμπαγής ελληνική πλειοψηφία, σε σχέση με την Κωνσταντινούπολη που το ελληνικό στοιχείο αποτελούσε περίπου το 1/3 του πληθυσμού της πόλης (Συρίγος & Χατζηβασιλείου, 2022, 84-85).

Όσον αφορά την Κύπρο ή τα Δωδεκάνησα επειδή βρίσκονταν υπό τη διοίκηση των Αγγλων και των Ιταλών αντίστοιχα, απέφυγε να θέσει σχετικά αιτήματα και άφησε τα ζητήματα αυτά ανοιχτά προς διεκδίκηση σε κάποια απροσδιόριστη χρονική στιγμή. Αξίζει να σημειωθεί ότι για τα Δωδεκάνησα, εκτός από το νησί της Ρόδου, είχε καταφέρει την ιταλική πλευρά να υπογράψει σχετική συμφωνία παραχώρησης στην Ελλάδα, η οποία τελικώς δεν εφαρμόστηκε (Συρίγος & Χατζηβασιλείου, 2022, 116-117).

Στις συνομιλίες για τις συνθήκες ειρήνης βασική παράμετρος που παρώθησε τις Δυνάμεις της Αντάντ και ειδικότερα την Αγγλία να αποφασίσουν να ικανοποιήσουν σε σημαντικό βαθμό τις ελληνικές επιδιώξεις σε Θράκη και Μικρά Ασία, ήταν η επιδίωξή τους να ενισχύσουν την εσωτερική πολιτική επικράτηση του Βενιζέλου. Αυτό διότι τον θεωρούσαν ως τον μοναδικό εγγυητή της σταθερότητας ακόμα και των δικών τους συμφερόντων στην Ανατολική Μεσόγειο. Στη βενιζελική διπλωματική σκέψη, όπως ήδη έχει λεχθεί, βασική γραμμή συνιστούσε η παραδοχή ότι η Ελλάδα πρέπει να εντάσσεται σε ένα πλέγμα διεθνών συμμαχιών. Για αυτό μετά το τέλος του πολέμου υπήρξε υποστηρικτής της ίδρυσης της Κοινωνίας των Εθνών (ΚΤΕ), που είχε προτείνει η αμερικανική πλευρά, και της ένταξης της Ελλάδας σε αυτή. Πίστευε ότι η Κοινωνία των Εθνών θα μπορούσε να αποτελέσει την κορυφαία θεσμική πρόοδο της ανθρωπότητας για την εδραίωση της ειρήνης, διότι όταν οι διεθνείς θεσμοί δύνανται να αποτρέψουν μία πολεμική σύγκρουση, τότε οι πολίτες μιας χώρας δεν αμφισβητούν τους δημοκρατικούς θεσμούς, εμπεδώνεται η ασφάλεια και η ειρήνη και η χώρα μπορεί να προοδεύσει και να ευημερήσει (Κλάψης, 2024, 146-247). Με τις απόψεις αυτές δεν αποτελεί έκπληξη ότι ο Βενιζέλος κατάφερε να γοητεύει τους ξένους ηγέτες με τους οποίους συνδιαλεγόταν, όπως τον Πρωθυπουργό της Αγγλίας Λούντ Τζωρτζ και τον Αμερικανό Πρόεδρο Γουίλσον. Ο Άγγλος Πρωθυπουργός, μάλιστα, αντιμετώπιζε τον Βενιζέλο ως έναν χαρισματικό διπλωμάτη παγκόσμιου βεληνεκούς, ικανό να ευθυγραμμίσει τα ελληνικά συμφέροντα με τις επιδιώξεις των Συμμάχων στην Εγγύς Ανατολή (Χουρχούλης, 2024, 578-580).

Η υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών τον Αύγουστο του 1920 αποτέλεσε κορύφωση του εθνικού οράματος και συνάμα τη μεγαλύτερη διπλωματική επιτυχία του Βενιζέλου. Ωστόσο, η απρόσμενη εκλογική ήττα των Φιλελευθέρων το Νοέμβριο του 1920 και η επάνοδος στην εξουσία των αντιβενιζελικών και ειδικότερα του βασιλιά Κωνσταντίνου, ανέτρεψε τις ισορροπίες και οδήγησε στη σταδιακή μεταστροφή της στάσης των Συμμαχικών Δυνάμεων. Η Ελλάδα απώλεσε τα διπλωματικά ερείσματα που είχε οικοδομήσει ο Βενιζέλος και βρέθηκε να αντιμετωπίζει μόνη της τον στρατό του Κεμάλ, γεγονός που προδιέγραψε την πορεία προς τη Μικρασιατική Καταστροφή το 1922.

A4. Ο πολιτικός του Αναστοχασμού

Στο εσωτερικό μέτωπο, η σχέση του Βενιζέλου με την κοινωνία και το πολιτικό σύστημα δοκιμάστηκε κατά την τριετία 1917-1920. Κατά το διάστημα που ο Ελευθέριος Βενιζέλος απουσίαζε στην Ευρώπη συμμετέχοντας στις διαβουλεύσεις για την υπογραφή των Συνθηκών ειρήνης του Α' Παγκοσμίου πολέμου, η κυβέρνησή του στην Αθήνα αδυνατούσε να ασκήσει αποτελεσματική διοίκηση, καθώς τα στελέχη του κόμματος των Φιλελευθέρων δεν διέθεταν το δικό του πολιτικό μέγεθος. Η διακυβέρνησή των Φιλελευθέρων χαρακτηρίστηκε από αστυνομικά μέτρα, λογοκρισία και περιορισμό των πολιτικών ελευθεριών, αυστηρή επιστράτευση και θανατικές εκτελέσεις για τις ανταρσίες στο στράτευμα, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τα γεγονότα στη Λαμία το 1918. Οι κατασταλτικές αυτές πρακτικές εμπεδώθηκαν στη συνείδηση μεγάλου τμήματος της Παλαιάς Ελλάδας ως καθεστώς τυραννίας (Μαυρογορδάτος, 2015, 130).

Η καταπιεστική κατάσταση έναντι του αντιβενιζελισμού καλλιέργησε ένα κλίμα τεχνητού εφησυχασμού στη βενιζελική παράταξη, αποκόπτοντάς την από τις πραγματικές διαθέσεις της κοινής γνώμης. Ως εκ τούτου η βενιζελική παράταξη απέτυχε να αντιληφθεί την υφέρπουσα αλλά καθοριστική μεταστροφή του πολιτικού κλίματος που οδήγησε στην ήττα στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920 (Ριζάς, 2015, 175-176). Ο ίδιος ο Βενιζέλος από την πλευρά του από τον Ιούλιο του 1920 που υπέγραψε τη Συνθήκη των Σεβρών και σε όλη την προεκλογική περίοδο μέχρι τις εκλογές, εκτιμούσε ότι ο λαός θα ψήφιζε με μοναδικό κριτήριο τα εδαφικά κέρδη της Συνθήκης και την πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας. Δεν κατάφερε ούτε εκείνος να αντιληφθεί τόσο την κόπωση του πληθυσμού από την πολύχρονη επιστράτευση, όσο και τη συσσωρευμένη δυσαρέσκεια από την αυταρχική διακυβέρνηση των Φιλελευθέρων την τριετία που είχε προηγηθεί.

Η αλλαγή στο πολιτικό τοπίο μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920 οδήγησε την Ελλάδα σε διεθνή απομόνωση και στην ανατροπή του πλέγματος συμμαχιών που είχε υφάνει ο Κρητικός πολιτικός από το 1910. Οι αντιβενιζελικοί επανήλθαν στην εξουσία και παρόλο που ήταν έμπειροι πολιτικοί, στερούνταν τη διαύγεια και την κατανόηση των ισορροπιών του διεθνούς συστήματος. Ενεργώντας με συναισθηματισμό προέβησαν στην αμφιλεγόμενη επαναφορά του βασιλιά Κωνσταντίνου, γεγονός που προκάλεσε την οριστική αποξένωση των Συμμάχων και τη σταδιακή μεταστροφή τους προς το ανερχόμενο κεμαλικό κίνημα (Συρίγος & Χατζηβασιλείου, 2022, 154-155).

Ο Βενιζέλος αιτιολογώντας μεταγενέστερα τη διενέργεια των εκλογών του 1920 λίγους μήνες μετά το διπλωματικό του θρίαμβο, είχε δηλώσει ότι η προσφυγή στη λαϊκή

ετυμηγορία ήταν αναπόφευκτη, καθώς είχε δεσμευτεί δημόσια στη Βουλή ότι θα προκήρυσσε εκλογές αμέσως μετά την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης με την Τουρκία. Επιπλέον, συμπλήρωνε ότι θεωρούσε αναγκαία και χρειαζόταν τη λαϊκή εξουσιοδότηση, τονίζοντας με έμφαση ότι *«δεν είμαι καμωμένος από το ύφασμα από το οποίο γίνονται οι δικτάτορες»* (Βερέμης, 2017, 25).

Πίσω από τη δημόσια εικόνα του χαρισματικού ηγέτη η ψυχοσύνθεσή του Βενιζέλου υφίστατο απότομες μεταπτώσεις. Το 1920 συντετριμμένος από την εκλογική του ήττα παραδέχτηκε ιδιωτικά στην Πηνελόπη Δέλτα ότι δεν υπολόγισε ορθά τις αντοχές του ελληνικού λαού, απαιτώντας από την ελληνική κοινωνία θυσίες που ξεπερνούσαν τις πραγματικές της δυνάμεις. Ερμήνευσε την αποδοκιμασία του από το εκλογικό σώμα ως άμεση αντίδραση απέναντι στην παρατεταμένη επιστράτευση, διαπιστώνοντας με πικρία ότι το όραμα της Μεγάλης Ιδέας δεν συσπείρωνε πια την κοινωνία όπως σε προηγούμενες δεκαετίες. Οι παραδοχές αυτές δεν μετρίαζαν ουδόλως την ψυχική του εξάντληση και αποθάρρυνση που του επέφερε η εκλογική ήττα (Δέλτα, 1997, 61-62). Η απογοήτευση που βίωσε από την εκλογική ήττα του Νοεμβρίου τον οδήγησε να αποφασίσει να αποχωρήσει από την Ελλάδα. Συνέστησε στους συνεργάτες του να εκλέξουν νέο αρχηγό για να τον διαδεχθεί στην ηγεσία του κόμματος. Η άποψή του δεν εισακούστηκε και ο Δαγκλής ανέλαβε τη διοίκηση του κόμματος των Φιλελευθέρων.

Η εξέλιξη αυτή ανέδειξε μια θεμελιώδη ιδιομορφία της χαρισματικής ηγεσίας, την αδυναμία ομαλής διαδοχής του χαρισματικού ηγέτη όταν για οποιοδήποτε λόγο αποχωρήσει. Τούτο συνέβη και στην περίπτωση του Βενιζέλου, ο οποίος όσες φορές αποσύρθηκε από την ελληνική πολιτική σκηνή, το κόμμα του αδυνατούσε να λειτουργήσει αυτόνομα, ενώ οι διάδοχοι του μετατρέπονταν σε απλούς *«τοποτηρητές»* (Βερέμης & Κολιόπουλος, 2013, 116-118). Αυτό είχε φανεί ήδη κατά την τρίμηνη αποχώρησή του το 1915 και ως τις εκλογές του Μαΐου, όταν η διεύθυνση του κόμματος ανατέθηκε σε επιτροπή με πρόεδρο τον Ζαβιτζιάνο. Κατά τη διάρκεια των εννέα μηνών της προσωρινής κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη το 1916 το κόμμα των Φιλελευθέρων στην Αθήνα διοικήθηκε από τον Ρακτιβάν. Μετά το 1922 το πρόβλημα προσέλαβε δομικές διαστάσεις. Η βενιζελική παράταξη όχι μόνο δεν κατάφερε να αναδείξει έναν νέο κοινά αποδεκτό ηγέτη, αλλά δεν κατάφερε να διατηρήσει την ενότητά της χωρίς την παρουσία του ίδιου του Βενιζέλου. Ο κατακερματισμός σε Βενιζελική Δεξιά του Μιχαλακόπουλου, σε Προοδευτικούς Φιλελευθέρους του Καφαντάρης και στη Δημοκρατική Ένωση του Παπαναστασίου, κατάδεικνύει ότι ο Βενιζέλος ήταν ο μόνος συνδετικός κρίκος που μπορούσε να ισορροπήσει τις συντηρητικές και τις ριζοσπαστικές

τάσεις του κόμματος (Μαυρογορδάτος, 2017, 98). Πρέπει να μεταφερθούμε στο 1935, μετά το αποτυχημένο κίνημα Πλαστήρα και την οριστική, όπως εκ των πραγμάτων αποδείχθηκε, αποχώρηση του Βενιζέλου στη Γαλλία όπου και απεβίωσε το επόμενο έτος, για να καταφέρει να αναδειχθεί ως ηγέτης του χώρου και να αναλάβει την αρχηγία του κόμματος ο Θεμιστοκλής Σοφούλης.

Μετά την ήττα του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία το 1922 και την καταστροφή που ακολούθησε ο Κωνσταντίνος αναγκάστηκε να παραιτηθεί από το θρόνο υπέρ του διαδόχου Γεωργίου Β' και λίγους μήνες μετά απεβίωσε στην Ιταλία. Ο Βενιζέλος είχε ήδη αποχωρήσει και ζούσε στο εξωτερικό αποφασισμένος να μην αναμιχθεί εκ νέου στα πολιτικά ζητήματα της χώρας. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται η δήλωση του Πάγκαλου το 1925 ότι η ελληνική κοινωνία πλέον είχε υπερβεί τη διαμάχη βενιζελικών και αντιβενιζελικών. Εν τούτοις η απουσία των δύο ανδρών δεν εμπόδισε τον Εθνικό Διχασμό να λειτουργεί στην πράξη ως ένα οιονεί «*θρησκευτικό σχίσμα*» μεταξύ των αφοσιωμένων οπαδών δύο χαρισματικών ηγετών (Μαυρογορδάτος, 2017, 98).

Η Επαναστατική Κυβέρνηση του 1922 των Πλαστήρα, Γονατά, Φωκά, παρέπεμψε σε δίκη τους υπεύθυνους της ήττας στη Μικρά Ασία. Στο δικαστήριο ένοχοι ήταν στην πραγματικότητα η πολιτική ηγεσία του αντιβενιζελισμού. Η καταδίκη και εκτέλεση έξι εξ αυτών ως υπευθύνων για την Μικρασιατική καταστροφή συνιστούσε τεράστιο πλήγμα για την αντιβενιζελική παράταξη, το οποίο σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου οι επίγονοι τους το χρέωναν στον Βενιζέλο, αφού η Επαναστατική κυβέρνηση αποτελούνταν από βενιζελικούς αξιωματικούς. Η στάση του Βενιζέλου απέναντι στις εκτελέσεις θεωρήθηκε διφορούμενη. Το τηλεγράφημα που απέστειλε στην Αθήνα, κατόπιν βρετανικής πίεσης, έφτασε μετά τις εκτελέσεις. Λίγα χρόνια αργότερα σε επιστολή του προς τον αρχηγό του Λαϊκού κόμματος, Παναγή Τσαλδάρη, σχετικά με το θέμα των εκτελέσεων, παρότι τις χαρακτήρισε πολιτικό σφάλμα, εντούτοις υπεραμύνθηκε της κυβέρνησης του 1922 τονίζοντας ότι η Επανάσταση προσέφερε σημαντικές υπηρεσίες στη χώρα (Ριζάς, 2015, 347).

Παρά την πικρία της πολιτικής ήττας και την κατάρρευση της Συνθήκης των Σεβρών ο Βενιζέλος ανταποκρίθηκε στο κάλεσμα της Επαναστατικής Επιτροπής το 1922 και ανέλαβε την εκπροσώπηση της Ελλάδας στη Συνδιάσκεψη της Λωζάννης. Αξιοποιώντας ως διπλωματικό διαπραγματευτικό χαρτί την ταχεία ανασυγκρότηση της Στρατιάς του Έβρου από την Επαναστατική κυβέρνηση, κατόρθωσε να αναστηλώσει το διεθνές κύρος της χώρας και να αποτρέψει τις εξοντωτικές τουρκικές αξιώσεις. Παράλληλα, στην

αλληλογραφία που διατηρούσε με την ηγεσία του κινήματος, συνιστούσε την ταχύτατη επάνοδο της χώρας στην κοινοβουλευτική ομαλότητα (Βερέμης, 2017, 122).

Στη Λωζάννη ο Βενιζέλος δεν επεδίωκε εξ αρχής την ανταλλαγή πληθυσμών. Η ιδεολογική του αφετηρία βασιζόταν στην ισοπολιτεία και την προστασία των ετερόδοξων πληθυσμών, όπως απέδειξε στην Κρήτη το 1908 και στη Σμύρνη το 1919 μέσω της διοίκησης του Στεργιάδη. (Μαυρογορδάτος, 2017, 130-131). Ωστόσο, ενώπιον της τετελεσμένης βίαιης εκδίωξης των ελληνικών πληθυσμών και της κατηγορηματικής άρνησης της Άγκυρας να επιτρέψει την επιστροφή τους, αποδέχθηκε την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών. Με την υπογραφή της Σύμβασης της Λωζάννης, ο Βενιζέλος επεδίωξε, επιπλέον, την απομάκρυνση των μουσουλμανικών πληθυσμών από την ελληνική επικράτεια, προκειμένου να αξιοποιηθούν οι περιουσίες τους για την αποκατάσταση των προσφύγων. Παράλληλα, με την εξέλιξη αυτή επετεύχθη η ενίσχυση του ελληνικού χαρακτήρα των εδαφών που είχαν αποκτηθεί μετά τη δεκαετία των πολέμων, καθώς τα εδάφη αυτά εποίκίστηκαν από πρόσφυγες. Η Ελλάδα πέτυχε σε βάθος χρόνου από τη μία να μειώσει σημαντικά τον αριθμό των μειονοτικών ομάδων που διαβιούσαν στο έδαφός της και από την άλλη την εθνολογική ομογενοποίηση της Μακεδονίας και της Θράκης, θωρακίζοντας οριστικά τα βόρεια σύνορα της χώρας (Βερέμης & Κολιόπουλος, 2013, 131-134).

Η υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης συνάντησε έντονες αντιδράσεις. Από τη μία αντέδρασαν έντονα οι προσφυγικοί πληθυσμοί που διαπίστωναν ότι έκλεινε οριστικά το ενδεχόμενο επιστροφής στις εστίες τους. Από την άλλη στη Συνθήκη αντιπάχθηκαν ακραίοι στρατιωτικοί κύκλοι, στους οποίους ανήκαν ο Πάγκαλος και ο Χατζηκυριάκος, οι οποίοι θεώρησαν τη συμφωνία προδοτική και επεδίωκαν να εξωθήσουν Αθήνα και Άγκυρα σε νέο πόλεμο. Την επικίνδυνη αυτή τάση ανέκοψε η παρέμβαση του Πλαστήρα ο οποίος αφαίρεσε την αρχιστρατηγία του στρατού του Έβρου από τον Πάγκαλο. Την ίδια στιγμή ο Μεταξάς, ο οποίος ανήκε στην αντιβενιζελική παράταξη, διαφωνούσε εντόνως με τις ακραίες στρατιωτικές φωνές του βενιζελισμού που ήθελαν να σύρουν την Ελλάδα σε νέο πόλεμο με την Τουρκία και μάλιστα χωρίς συμμάχους. Έγραφε σχετικά στο ημερολόγιο του την περίοδο εκείνη, ενθυμούμενος προφανώς και το ανάλογο στρατιωτικό πάθημα του 1897, ότι ο ελληνικός στρατός αν οδηγούταν σε νέα εμπόλεμη σύρραξη με την Τουρκία, όχι μέχρι τη Βαγδάτη δεν επρόκειτο να φτάσει, όπως ονειρεύονταν οι ακραίοι βενιζελικοί, αλλά το πολύ να έφτανε ως τη Λάρισα (Παπαδάκης, 2020, τ. Γ', 282-283).

Ο Βενιζέλος παρά τη βαθιά μελαγχολία του για την απώλεια της Μεγάλης Ελλάδας, υπερασπίστηκε τη Συνθήκη της Λωζάννης του 1923 σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου ως πράξη εθνικής αναγκαιότητας (Βερέμης, 2017, 119). Η συνέπειά του απέναντι στο κείμενο της Συνθήκης διαφάνηκε σε κάποια προεκλογική ομιλία του λίγα χρόνια αργότερα για τις εκλογές του 1928. Στην ομιλία εκείνη απευθυνόμενος πρωτίστως στο προσφυγικό ακροατήριο, αλλά και δευτερευόντως σε όλους όσοι επιθυμούσαν νέες περιπέτειες για τη διεκδίκηση της Ανατολικής Θράκης ακόμα και της Κωνσταντινούπολης, δήλωσε «βγάλτε από τον νου σας τον πόλεμον. Θα μείνωμεν εδώ που είμεθα... τα σημερινά σύνορά μας μέχρι τον Έβρο είναι αρκετά» Παπαδάκης, 2020, τ. Δ', 15).

Κατά την περίοδο της φυσικής απουσίας του στο εξωτερικό ο Βενιζέλος συνέχιζε να επηρεάζει καθοριστικά τις πολιτικές εξελίξεις και τις επιλογές των κυβερνήσεων, ιδιαίτερα στην εξωτερική πολιτική, μέσω τακτικής αλληλογραφίας (Βερέμης, 2014, 94). Στα τέλη του 1923 και καθώς πλησίαζαν οι εκλογές άρχισε να διαμορφώνεται ένα κλίμα επανόδου του Βενιζέλου στην πολιτική ζωή της Ελλάδας, με το επιχείρημα ότι μόνο εκείνος μπορούσε να εξομαλύνει την πολιτική κατάσταση που είχε διαμορφωθεί μετά το 1922.

Η σύντομη απόπειρα επιστροφής του στις αρχές του 1924 ανέδειξε τα όρια της επιρροής του στο εσωτερικό του κόμματός του, μεταθέτοντας την οριστική επανένταξή του στο πολιτικό προσκήνιο το 1928 (Μαυρογορδάτος, 2017, 101-102). Η προσπάθειά του να επιβάλει ομαλή, συνταγματική μετάβαση στην Αβασίλευτη Δημοκρατία μέσω αδιάβλητου δημοψηφίσματος με όριο αποδοχής το 70%, τον έφερε σε ευθεία ρήξη με παλιούς του συνεργάτες και κυρίως με τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου και τη ριζοσπαστική πτέρυγα, που αξίωναν άμεση κατάργηση της δυναστείας από την Εθνοσυνέλευση, όπως και έγινε τελικά το Μάρτιο του 1924. Με αφορμή ένα επεισόδιο υγείας που συνέβη στη Βουλή και συναισθανόμενος την πολιτική του απομόνωση, ο Βενιζέλος αναχώρησε εκ νέου για το εξωτερικό, ορίζοντας ως διάδοχό του τον Γεώργιο Καφαντάρη με τον οποίο είχαν κοινές απόψεις για το πολιτειακό (Βερέμης, 2014, 95-96 & 99-102).

Την περίοδο της διαμονής του στο Παρίσι 1924-1927, πέρα από τις συχνές παρεμβάσεις για θέματα της πολιτικής ζωής, υπήρξε και περίοδος πνευματικού και πολιτικού αναστοχασμού. Ο Βενιζέλος αναζήτησε πνευματικό καταφύγιο στη μετάφραση του έργου του Θουκυδίδη. Η ενασχόλησή του με το έργο του Θουκυδίδη δεν υπήρξε μια ευκαιριακή ενασχόληση, αλλά ένας σταθερός πνευματικός άξονας που διαπέρασε ολόκληρο το βίο του. Ο Κρητικός πολιτικός γοητευόταν από τη δομή του θουκυδίδειου λόγου, αναγνωρίζοντας στις δημηγορίες του Αθηναίου ιστορικού το κατεξοχήν υπόδειγμα

πολιτικής ρητορείας και διαμόρφωσης της δημόσιας σφαίρας. Η βαθύτερη συνάρτηση της θουκυδίδειας σκέψης με την πολιτική πρακτική του Βενιζέλου εντοπίζεται στην προσήλωσή του στις αρχές του πολιτικού πραγματισμού. Στο πεδίο της ηγετικής συμπεριφοράς, επηρεάστηκε καταλυτικά από το υπόδειγμα του Περικλή και προέκρινε μια ισχυρή εκτελεστική εξουσία. Επιπλέον, θεωρούσε τη διορατικότητα και την ικανότητα πρόβλεψης του μέλλοντος ως την ύψιστη ηθική και πολιτική υποχρέωση κάθε κυβερνήτη, επικρίνοντας δριμύτατα όσους πολιτικούς στερούνταν αυτής της ικανότητας ειδικά σε περιόδους εθνικών κρίσεων. Στο Θουκυδίδη αναγνώρισε ομοιότητες ανάμεσα στη Σικελική και τη Μικρασιατική εκστρατεία (Γαρδίκας-Κατσιαδάκης, 2014, 48-49).

Αυτή η πνευματική υποδομή εμπλουτίστηκε από τα ρεύματα του ευρωπαϊκού ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού. Επηρεασμένος από τις μεταρρυθμίσεις των Γάλλων ριζοσπαστών και των Βρετανών Φιλελευθέρων, ο Βενιζέλος απέρριψε τόσο τον ανεξέλεγκτο καπιταλισμό όσο και τον ταξικό δογματισμό του σοσιαλισμού, προτάσσοντας ένα μοντέλο κοινωνικής αλληλεγγύης. Κινούμενος με πολιτικό ρεαλισμό, δεν αντέγραψε άκριτα τα δυτικά πρότυπα, αλλά λαμβάνοντας υπόψη τη θεσμική υστέρηση της Ελλάδας επεδίωξε να πετύχει την κοινωνική ισορροπία (Παπαδάκης, 2014, 18-21).

Ως χαρισματικός ηγέτης ο Βενιζέλος δεν ένιωθε την έννοια της δέσμευσης στις απόψεις που προέβαλε αλλά αναδιατύπωνε διαρκώς τις θέσεις του. Οι οπαδοί του τον ακολουθούσαν σε αυτές τις μεταστροφές ακριβώς επειδή η εντολή πήγαινε από τον ίδιο. Ακόμη και τις περιόδους που βρισκόταν εκτός Ελλάδος, αρκούσε μια επιστολή ή μία συνέντευξή του σε κάποια εφημερίδα για να καθορίσει την πολιτική γραμμή της βενιζελικής παράταξης, όπως το 1926 ο σχεδιασμός της Οικουμενικής κυβέρνησης και το 1935 η αποδοχή της Παλινόρθωσης (Μαυρογορδάτος, 2017, 111). Ο αναστοχασμός αυτής της περιόδου προετοίμασε το έδαφος για τη μεγάλη επιστροφή του το 1928, όπου, οπλισμένος με έναν ανανεωμένο πολιτικό ρεαλισμό, ήταν πλέον έτοιμος να αναλάβει εκ νέου τη διακυβέρνηση της χώρας. Κατά τη διάρκεια της κυβερνητικής του τετραετίας έλαβε δύσκολες αποφάσεις, αναθεωρώντας προηγούμενες θέσεις του χάριν της σταθερότητας. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο θα μπορούσε να ενταχθεί και η προσπάθεια που κατέβαλε για την ελληνοτουρκική προσέγγιση και τις Συμφωνίες που υπέγραψε το 1930, οι οποίες είχαν στόχο την ειρηνική συνύπαρξη και συνεργασία των δύο χωρών.

A5. Ο πολιτικός του Ριζοσπαστικού Ρεαλισμού

Όταν το 1927 ο Ελευθέριος Βενιζέλος επέστρεψε στην Ελλάδα δημιουργήθηκε εκ των πραγμάτων αδυναμία συνύπαρξης με τον πρωθυπουργό Γεώργιο Καφαντάρη, ο οποίος συνειδητοποίησε ότι είχε μεταβληθεί σε τοποτηρητή του φυσικού ηγέτη του κόμματος των Φιλελευθέρων. Ο Βενιζέλος όταν το απαιτούσε η πολιτική αναγκαιότητα δεν δίσταζε να εγκαταλείψει ακόμα και τους στενούς συνεργάτες του. Το 1928 αφού άφησε τον Καφαντάρη να επωμιστεί ολοκληρωτικά το δυσβάσταχτο πολιτικό κόστος της νομισματικής και οικονομικής σταθεροποίησης, στη συνέχεια τον παραμέρισε για να αναλάβει ο ίδιος την ηγεσία του Κόμματος Φιλελευθέρων (Μαυρογορδάτος, 2017, 52-53). Έτσι, χωρίς να έχει εκλεγεί βουλευτής, βρέθηκε να ηγείται της πολυπληθέστερης κοινοβουλευτικής ομάδας στη Βουλή του 1926. Το Λαϊκό κόμμα προφανώς αντέδρασε και κατήγγειλε τις ανακατατάξεις ως αντικοινοβουλευτικές. Ο αρχηγός του Λαϊκού κόμματος δεν δέχθηκε ότι η επιστροφή του Βενιζέλου στην ενεργό πολιτική συνιστούσε απλώς μια εσωτερική υπόθεση της βενιζελικής παράταξης, εκτιμώντας ότι πρόκειται για απειλή για την κοινοβουλευτική ομαλότητα.

Τον Ιούλιο του 1928 ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας Παύλος Κουντουριώτης ανέθεσε στο Βενιζέλο εντολή σχηματισμού κυβέρνησης. Ο Βενιζέλος προτίμησε να μην ηγηθεί μιας ευκαιριακής κυβέρνησης συνεργασίας, στην οποία θα ήταν δέσμιος μικροκομματικών αντιθέσεων και ευκαιριακών συνασπισμών κομμάτων. Ο Κουντουριώτης από την πλευρά του εμφανιζόταν διστακτικός στο θέμα της επανόδου του Βενιζέλου στην εξουσία, διότι θεωρούσε ότι εξακολουθούσε να υφίσταται το μίσος της αντιβενιζελικής παράταξης προς το πρόσωπό του. Ο Βενιζέλος εν τούτοις κατάφερε να μεταστρέψει τις επιφυλάξεις του Προέδρου και τον έπεισε να διαλύσει τη Βουλή, να προκηρύξει εκλογές και να επαναφέρει το πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα.

Η άσκηση πίεσης προς τον ανώτατο πολιτειακό άρχοντα να διαλύσει μια Βουλή στην οποία δεν διέθετε συμπαγή πλειοψηφία, δεν αποτελούσε καινοφανή τακτική για το Βενιζέλο. Την ίδια στρατηγική είχε εφαρμόσει για πρώτη φορά το 1910 στην αρχική του εμφάνιση στην ελληνική πολιτική σκηνή, με τη συναίνεση τότε του βασιλιά Γεωργίου Α΄. Στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν αρκέστηκε στη διάλυση της Βουλής από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, αλλά επέμενε και στην αλλαγή του εκλογικού νόμου. Η επαναφορά του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος εξώθησε τα μικρότερα βενιζελογενή κόμματα στην αναζήτηση συνεργασίας με το κόμμα των Φιλελευθέρων, με εξαίρεση την κομματική παράταξη του Καφαντάρη. Για το Βενιζέλο το πλειοψηφικό ήταν απαραίτητο διότι

εξακολουθούσε να έχει την πεποίθηση πως μόνο οι ισχυρές και αυτοδύναμες κυβερνητικές πλειοψηφίες μπορούσαν να προωθήσουν τις αλλαγές και τις μεταρρυθμίσεις που είχε ανάγκη η χώρα. Η κίνηση αυτή των Κουντουριώτη και Βενιζέλου καταγγέλλθηκε τόσο από την αντιβενιζελική παράταξη όσο και από τα βενιζελογενή κόμματα ως αντισυνταγματική (Παπαδάκης, 2020, τ. Δ΄, 11). Ωστόσο επέλεξαν να συμμετέχουν κανονικά στην εκλογική διαδικασία σε αντίθεση με το 1910 που τα παλιά κόμματα τότε είχαν υιοθετήσει την τακτική της αποχής.

Κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου ο Βενιζέλος στις ομιλίες του αναφερόταν με έμφαση στην αναγκαιότητα αναθεώρησης της εξωτερικής πολιτικής της χώρας. Πίστευε ότι η Ελλάδα έπρεπε να εξέλθει από το περιθώριο των διεθνών διπλωματικών σχέσεων που είχε βρεθεί μετά το 1920, με αρχικό στόχο την προσέγγιση με την Ιταλία. Όταν αυτό θα γινόταν εφικτό θα μπορούσε να προχωρήσει στον βασικό του στόχο που ήταν η συμφιλίωση με την Τουρκία και η λήθη στα τραγικά γεγονότα του καλοκαιριού του 1922.

Το μέγεθος της εκλογικής νίκης που κατήγαγε στις εκλογές του Αυγούστου του 1928 τον ώθησε να αναφέρει στη σύζυγό του ότι *«ουσιαστικώς ο ελληνικός λαός με εγκατέστησε κοινοβουλευτικόν δικτάτορα»* (Παπαδάκης, 2020, τ. Δ΄, 16). Η κεντρική ιδεολογική και πολιτική στοχοθεσία του Βενιζέλου, όπως αποτυπώθηκε στο πρόγραμμα της τετραετίας 1928-1932, συμπυκνωνόταν στο αστικό εκσυγχρονισμό και στην οικοδόμηση ενός σύγχρονου κράτους ευρωπαϊκών προδιαγραφών, βασισμένου στην ειρήνη, τη διεθνή νομιμότητα και τους θεσμούς της Κοινωνίας των Εθνών (Μαυρογορδάτος, 1917, 15). Το εκσυγχρονιστικό αυτό εγχείρημα άρχισε να υλοποιείται με ταχείς ρυθμούς μέσω μια σειράς εμβληματικών τομών, όπως η ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας, η συγκρότηση του Συμβουλίου της Επικρατείας και η πραγματοποίηση μιας εκτεταμένης εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης.

Η συνειδητοποίηση ότι και ο ίδιος συνιστούσε μέρος του Εθνικού Διχασμού, σε συνάρτηση με την ηλικιακή φθορά, τις εσωκομματικές τριβές και το φόβο απώλειας ερεισμάτων στη λαϊκή βάση, οδήγησαν το Βενιζέλο σε συντηρητικοποίηση των θέσεών του (Αλιβιζάτος, 2024, 299). Επιθυμώντας να περιφρουρήσει την κοινωνική σταθερότητα απέναντι στις απεργίες και την εργατική αναταραχή, η κυβέρνησή του εισηγήθηκε το 1929 το Ιδιώνυμο, μία νομοθεσία που στρεφόταν κατά του κομμουνισμού.

Στο πεδίο των διεθνών σχέσεων, ο Βενιζέλος επεδίωξε την ειρηνική συνύπαρξη με τις γειτονικές χώρες και την αποστασιοποίηση της Ελλάδας από τους ανταγωνισμούς των

Μεγάλων Δυνάμεων. Συνειδητοποιώντας ότι ο κύκλος της Μεγάλης Ιδέας έχει κλείσει οριστικά, ο Βενιζέλος εφάρμοσε μια ρεαλιστική εξωτερική πολιτική που απέβλεπε στην περιφερειακή σταθερότητα και την προστασία των υφιστάμενων συνόρων. Προς αυτή την κατεύθυνση ήταν προσανατολισμένες οι Συμφωνίες του 1930 για τις οποίες ο Βενιζέλος είχε επίγνωση ότι ήταν αντιδημοφιλείς. Πίστευε όμως ότι ήταν αναγκαίες για τη μακροπρόθεσμη εθνική επιβίωση. Μόνο ένας ηγέτης με δικό του πολιτικό ανάστημα μπορούσε να πείσει την ελληνική κοινωνία, και ιδίως τον προσφυγικό κόσμο, να αποδεχτεί τη συμβιβαστική προσέγγιση με την Τουρκία μόλις οκτώ χρόνια μετά τη Μικρασιατική καταστροφή. Συνειδητά ανέλαβε το πολιτικό κόστος για το συμφέρον της χώρας, προκειμένου να εξέλθει η Ελλάδα από τη διπλωματική απομόνωση, να εξασφαλίσει τα σύνορά της και να προστατέψει τον ελληνισμό της Κωνσταντινούπολης. Η Τουρκία είχε αποδεχθεί τις εδαφικές ρυθμίσεις της Λωζάννης, σε αντίθεση με τον εμφανή αναθεωρητισμό της Βουλγαρίας και τις ηγεμονικές τάσεις της Γιουγκοσλαβίας (Διαμαντόπουλος, 2024, 350).

Με τις Συμφωνίες του 1930 προέβη στον αμοιβαίο συμψηφισμό των προσφυγικών περιουσιών ακυρώνοντας, ουσιαστικά, τις αξιώσεις των προσφύγων για τις εγκαταλελειμμένες περιουσίες τους. Η απόφαση αυτή προκάλεσε έντονη δυσαρέσκεια και αίσθημα προδοσίας στο προσφυγικό στοιχείο, που μέχρι τότε αποτελούσε τη σταθερή εκλογική βάση της βενιζελικής παράταξης (Βερέμης & Κολιόπουλος, 2013, 203-204).

Σκιαγραφώντας την πολιτική που ήθελε να ασκήσει δήλωνε ότι *«θέλομεν να τερματίσωμεν τας ανωφελείς προστριβάς, τας οποίας ορισμένοι αναμνήσεις ηδύναντο να διαιωνίσουν. Θέλω να είμαι διά την χώραν μου άνθρωπος ειρήνης, αφού υπήρξα ο οδηγήσας εις την οδόν των εδαφικών επιχειρήσεων, αναγκαίαν διά την εθνικήν της ενότητα»* (Χατζηβασιλείου, 2010B, 65-67). Η προσήλωσή του στην ειρηνική συνύπαρξη και τη συλλογική ασφάλεια αποδεικνύεται από το γεγονός ότι το 1932 υποστήριξε την ένταξη της Τουρκίας στην Κοινωνία των Εθνών ως επιπλέον ασφαλιστική δικλείδα για τη σταθερότητα στην περιοχή και την προάσπιση των εθνικών συμφερόντων (Κλάψης, 2024, 151-152), καθώς και η πρωτοβουλία του να προτείνει τον Κεμάλ για το Νόμπελ Ειρήνης.

Ο Βενιζέλος υπήρξε η κινητήρια δύναμη της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας και του εκσυγχρονισμού. Είχε πιστέψει ότι με την οικονομική ανάπτυξη ήταν εφικτό να επουλωθούν τα τραύματα του Διχασμού. Η Παγκόσμια Ύφεση όμως του 1929 και η ελληνική χρεοκοπία του 1932 ανέτρεψαν τα σχέδιά του και ακύρωσαν το εκσυγχρονιστικό του πρόγραμμα. Το χάρισμα της ηγεσίας κατά συνέπεια έφτασε στα όριά του όταν ο

Βενιζέλος βρέθηκε αντιμέτωπος με την παγκόσμια οικονομική κρίση. Η αδυναμία του να αποτρέψει την πτώχευση ακύρωσε τις προεκλογικές υποσχέσεις του 1928. Παρά τις αρχικές διακηρύξεις του ότι θα εκσυγχρόνιζε την Ελλάδα, η παγκόσμια οικονομική κρίση περιόρισε τα περιθώρια των ελιγμών του. Η αδυναμία αποτελεσματικής αντιμετώπισης των οικονομικών συνεπειών και η επακόλουθη πτώχευση κλόνισαν την πίστη του κοινού στις «μαγικές» του ικανότητες (Βερέμης & Κολιόπουλος, 2013, 110).

Στις εκλογές του 1932 και του 1933 δεν ενέδωσε στην ανεύθυνη παροχολογία των αντιβενιζελικών, εν μέσω μάλιστα και της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, αλλά περιορίστηκε να καταγγείλει τις ανεύθυνες και ουτοπικές υποσχέσεις τους (Μαυρογορδάτος, 2023). Πιεζόμενος από τις λαϊκιστικές αντιδράσεις των πολιτικών αντιπάλων του, αλλά και βενιζελογενών ηγετών, όπως ο Παπαναστασίου και ο Καφαντάρης, ο Βενιζέλος επέλεξε ως όχημα συσπείρωσης της παράταξής του στις εκλογές του 1932 την διχαστική ρητορική. Χρησιμοποίησε συστηματικά την τεχνητή όξυνση του πολιτειακού ζητήματος ως τακτικό εργαλείο συσπείρωσης των οπαδών του (Χατζηβασιλείου, 2025, 207-209). Η στάση του καθοδηγήθηκε από την εμμονή να διατηρήσει το κόμμα Φιλελευθέρων στην εξουσία, για να εξακολουθεί να καθορίζει τις πολιτικές εξελίξεις με την προσωπική του αυθεντία. Όταν οι ιστορικές και οικονομικές συνθήκες αναιρούν τη δυνατότητα επίτευξης νέων θαυμάτων και το ηγετικό χάρισμα φθίνει, ο χαρισματικός ηγέτης, στην προσπάθειά του να διασφαλίσει την πολιτική του επιβίωση, κινδυνεύει να υπονομεύσει τους ίδιους τους θεσμούς που ο ίδιος οικοδόμησε. Έτσι, ο παλαιός υποστηρικτής της Αβασίλευτης Δημοκρατίας, επέθεσε την κομματική και στρατιωτική επιβίωση του βενιζελισμού υπεράνω της θεσμικής σταθερότητας της ίδιας της Δημοκρατίας (Μαυρογορδάτος, 2017, 425-426).

Όπως είχε συμβεί στις εκλογές του 1920 στις οποίες ένα μέρος του εκλογικού σώματος αποσκίρτησε εκλογικά από τη βενιζελική παράταξη λόγω της κόπωσης από την επιστράτευση και τον αυταρχισμό, έτσι και στις εκλογές του 1932 ένα αντίστοιχα τμήμα του εκλογικού σώματος, προερχόμενο από τα προσφυγικά στρώματα που ως τότε τον στήριζαν, λόγω της οικονομικής κρίσης και των ελληνοτουρκικών Συμφωνιών μετατοπίστηκε εκλογικά στον αντιβενιζελισμό. Η κόπωση και σε εκείνη την περίπτωση αποδείχθηκε καταλυτική για το Βενιζέλο, διαβρώνοντας τη δημοτικότητα του και επιτείνοντας την εξασθένηση του χαρίσματος. Έτσι, η εκλογική διαρροή του 1932 και ιδίως του 1933 από το κόμμα των Φιλελευθέρων πυροδότησαν αλυσιδωτές, μη αναστρέψιμες πολιτικές εξελίξεις για το δημοκρατικό πολίτευμα (Μαυρογορδάτος, 2023).

Η εκλογική ήττα του κόμματός του το 1933 και η επικράτηση της φιλοβασιλικής πτέρυγας (Κονδύλης-Τσαλδάρης), το πραξικόπημα του Πλαστήρα στις 6 Μαρτίου του 1933, η δολοφονική απόπειρα εναντίον του στη Λεωφόρο Κηφισίας τρεις μήνες αργότερα, σε συνδυασμό με την διαφαινόμενη διεθνή άνοδο του αυταρχισμού στην Ευρώπη, εξώθησε το Βενιζέλο να αναζητήσει λύσεις στην ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, μέσω ενός ημιπροεδρικού πολιτεύματος (Αλιβιζάτος, 2024, 310).

Ο πολιτικός που το 1910 ανήλθε στο θώκο της εξουσίας ως απότοκο ενός στρατιωτικού κινήματος, στο οποίο βέβαια δεν είχε συμμετοχή, και με την πολυδιάστατη προσωπικότητά του σημάδεψε καταλυτικά την πολιτική ζωή της Ελλάδας, επρόκειτο να τερματίσει τον πολιτικό του βίο το 1935 με ένα άλλο στρατιωτικό κίνημα, στο σχεδιασμό του οποίου ενεπλάκη άμεσα. Το κίνημα το οποίο εκδηλώθηκε το Μάρτιο του 1935 με προμετωπίδα την αναγκαιότητα προάσπισης της Αβασίλευτης Δημοκρατίας, προσέλαβε χαρακτήρα εμφύλιας σύγκρουσης, αλλά κατέρρευσε εντός ολίγων ημερών λόγω σοβαρών οργανωτικών σφαλμάτων. Η ανοιχτή στήριξη που παρείχε ο Βενιζέλος στους κινηματίες, πυροδότησε πρωτοφανές κύμα αντιβενιζελικής υστερίας στην Αθήνα, δίνοντας την ευκαιρία στον Υπουργό Στρατιωτικών Γεώργιο Κονδύλη να αναλάβει να καταστείλει την εξέγερση. Τα έκτακτα στρατοδικεία, με πνεύμα ρεβανσισμού για το 1922, καταδίκασαν σε θάνατο και εκτέλεσαν ηγετικά στελέχη του βενιζελισμού, σφραγίζοντας με δραματικό τρόπο το τέλος της βενιζελικής περιόδου (Βερέμης, 2017, 203 & 208-209).

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ακόμη και μετά την αποτυχία του κινήματος και την καταφυγή του στο Παρίσι, δεν έπαψε να παρακολουθεί και να επιχειρεί να επηρεάσει τις εξελίξεις μέχρι τον θάνατό του το Μάρτιο του 1936. Απεβίωσε αφήνοντας πίσω του μία πολυσύνθετη πολιτική παρακαταθήκη, μία σειρά από ιστορικές τομές, μία κληρονομιά τολμηρού εκσυγχρονισμού, μία παράδοση διπλωματικών ενεργειών χωρίς μαξιμαλιστικές επιδιώξεις, αλλά και ένα σύνολο συγκρούσεων και διαιρέσεων που άφησαν το αποτύπωμά τους στην ελληνική πολιτική ιστορία την εικοσιπενταετία της ηγεμονικής παρουσίας του.

Β. Από τη Σύγκρουση στη Διπλωματία

B1. Η Συνθήκη της Λωζάννης 1923

Μετά την Επανάσταση του 1821 η εξωτερική πολιτική του νεόδητου ελληνικού κράτους υπήρξε για ένα αιώνα προσανατολισμένη στον αλυτρωτισμό και τη Μεγάλη Ιδέα. Τα στενά γεωγραφικά σύνορα εξέθρεψαν προσδοκίες εδαφικής επέκτασης και ενσωμάτωσης των Ελλήνων που διαβιούσαν στα Οθωμανικά εδάφη. Ο αλυτρωτισμός αποτέλεσε, με ευτυχείς ή ατυχείς στιγμές, βασικό πυλώνα της εξωτερικής πολιτικής του ελληνικού κράτους ως τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα.

Η εκστρατεία στη Μικρά Ασία ολοκληρώθηκε το 1922 με την ήττα και υποχώρηση του ελληνικού στρατού. Την υποχώρηση αυτή ακολούθησε και μεγάλο μέρος του ελληνικού πληθυσμού της περιοχής που επιχείρησε με κάθε μέσο να διαφύγει προς την Ελλάδα. Μετά το τέλος της μικρασιατικής περιπέτειας η Ελλάδα βρέθηκε σε ευρύτερη διπλωματική απομόνωση. Ταυτόχρονα, ως ηττημένη των συγκρούσεων δεν ήταν σε θέση να θέτει όρους στις όποιες διαπραγματεύσεις συμμετείχε. Από τη Συνθήκη της Λωζάννης το 1923 ως τις Συνθήκες του 1930 η Ελλάδα ήταν αναγκασμένη συχνά να υποχωρεί στις αξιώσεις της τουρκικής πλευράς. Η Συνθήκη της Λωζάννης σηματοδότησε ιστορικά μια οπισθοχώρηση για την Ελλάδα σε σύγκριση με τις προσδοκίες που είχε γεννήσει η Συνθήκη των Σεβρών. Αντιπροσώπευε το οριστικό κλείσιμο του κύκλου της «Μεγάλης Ιδέας», αλλά ταυτόχρονα απετέλεσε το θεμέλιο του σύγχρονου ελληνικού κράτους μέσω της πληθυσμιακής και εδαφικής ομογενοποίησης (Βενιζέλος Ευαγ, 2024, 719-20).

Η απώλεια της Μικράς Ασίας καταγράφηκε και οριστικοποιήθηκε με τη Συνθήκη της Λωζάννης το καλοκαίρι του επόμενου έτους. Με τη Συνθήκη αυτή η Ελλάδα απώλεσε επιπλέον και την Ανατολική Θράκη καθώς και τα νησιά της Ίμβρου και της Τενέδου που κατοχυρώθηκαν στην Τουρκία, περιοχές που είχε αποκτήσει με την προηγούμενη Συνθήκη των Σεβρών το 1920.

Πέρα από τις εδαφικές περιοχές που χάθηκαν οριστικά η Συνθήκη του 1923 περιλάμβανε και μια ειδική Σύμβαση που υπογράφηκε τον Ιανουάριο του 1923 και αφορούσε την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών. Η επαναστατική κυβέρνηση Πλαστήρα-Γονατά είχε αναθέσει τις διαπραγματεύσεις στη Λωζάννη, στον αυτοεξόριστο στο Παρίσι μετά την εκλογική ήττα του Νοεμβρίου του 1920, Ελευθέριο Βενιζέλο. Ο πρώην Πρωθυπουργός κατά τη διάρκεια του Συνεδρίου αντιλήφθηκε ότι ήταν αδύνατον να αλλάξει πλέον η

κατάσταση για την Ελλάδα όπως είχε διαμορφωθεί μετά ήττα του ελληνικού στρατού στην Μικρά Ασία τον Αύγουστο του 1922. Ταυτόχρονα ούτε η Άγκυρα ήταν πλέον διατεθειμένη να προβεί σε υποχωρήσεις σχετικά με την παρουσία του ελληνικού στοιχείου στη Μικρά Ασία. Βάσει αυτών των δεδομένων ο Βενιζέλος προσανατολίστηκε στην ιδέα της ανταλλαγής των πληθυσμών (Κλάψης, 2006, 15-16).

Βέβαια η ανταλλαγή των πληθυσμών, θα μπορούσε κανείς να επισημάνει, είχε τρόπον τινά επισυμβεί πριν ακόμα συμφωνηθεί στη Λωζάννη το 1923. Η ελληνική πλευρά μάλιστα εκτιμούσε ότι η ταυτόχρονη αποχώρηση από τα ελληνικά εδάφη των μουσουλμάνων παρείχε τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσει και να αξιοποιήσει τις περιουσίες τους για την αποκατάσταση των χριστιανών προσφύγων που είχαν έρθει από τον Πόντο, την Ανατολική Θράκη και τη Μικρά Ασία. Παρόλο που τα περιουσιακά στοιχεία που εγκατέλειψαν οι μουσουλμάνοι ήταν αναμφίβολα μικρότερης έκτασης και αξίας εντούτοις ήταν μια βάση για να στηριχθεί το ελληνικό κράτος για την περίθαλψη των προσφύγων (Κλάψης, 2006, 19).

Η ανταλλαγή των πληθυσμών το 1923 πραγματοποιήθηκε με κριτήριο το θρήσκευμα και αφορούσε τους μουσουλμάνους που ζούσαν στην Ελλάδα από τη μία και από την άλλη του χριστιανούς που διαβίωναν στην Τουρκία. Το νέο στοιχείο που εισήγαγε η Σύμβαση της Λωζάννης και συνιστούσε βασική διαφορά από ανάλογες καταστάσεις του παρελθόντος ήταν το στοιχείο της υποχρεωτικότητας. Μέχρι το 1923 οι όποιες μετακινήσεις πληθυσμών είχαν σημειωθεί, ατομικές ή ομαδικές, υπήρξαν εθελοντικές και μετά το τέλος των συνθηκών που τις είχαν προκαλέσει, αρκετοί μετακινούμενοι επέστρεφαν στις εστίες τους. Στη Σύμβαση του 1923 είχε διατυπωθεί ρητά πως οι πληθυσμοί που ανταλλάχθηκαν δεν είχαν πλέον δικαίωμα επιστροφής στις εστίες τους χωρίς άδεια της εκάστοτε κυβέρνησης της μίας ή της άλλης χώρας. Η Σύμβαση επιπλέον είχε αναδρομικότητα, αφορούσε δηλαδή όλες τις μετακινήσεις πληθυσμών των δύο χωρών από την έναρξη των βαλκανικών πολέμων τον Οκτώβριο του 1912. Από την ανταλλαγή εξαιρέθηκαν οι Μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης και οι Έλληνες κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης (Κλάψης, 2017, 210). Προστέθηκαν δε διατάξεις που αναφέρονταν στα θέματα των περιουσιών των ανταλλάξιμων πληθυσμών. Είχαν τη δυνατότητα να πάρουν την κινητή περιουσία μαζί τους καθώς αποχωρούσαν. Προβλεπόταν επίσης να λάβουν την ιθαγένεια της χώρας που θα μετέβαιναν για εγκατάσταση εγκαταλείποντας την παλιά τους ιθαγένεια. Σχετικά με την ακίνητη περιουσία προβλέφτηκε η δυνατότητα να αποζημιωθούν από το κράτος εγκατάστασης καθώς και να λάβουν ως αποζημίωση τις εγκαταλειφθείσες περιουσίες των ανταλλάξιμων

της άλλης πλευράς (Συρίγος & Χατζηβασιλείου, 2022, 239-40). Την ανταλλαγή των πληθυσμών ορίστηκε να επιτηρεί και να υποβοηθά η Μεικτή Επιτροπή Ανταλλαγής με έδρα την Κωνσταντινούπολη. Η Επιτροπή αυτή απαρτίστηκε από ένδεκα μέλη, τέσσερις Έλληνες, τέσσερις Τούρκους και άλλα τρία μέλη από χώρες που διατήρησαν την ουδετερότητά τους κατά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο (Συρίγος, 2015, 51-53). Η Μικτή Επιτροπή ανέλαβε να εκτιμήσει τις περιουσίες των ανταλλαγέντων και να εξασφαλίσει ότι θα μπορέσουν να λάβουν είτε αποζημίωση είτε περιουσία ανάλογη με εκείνη που είχαν εγκαταλείψει στη χώρα από την οποία είχαν φύγει (Κλάψης, 2006, 20).

Στη μεταλωζαννική περίοδο που ξεκινούσε, τα δύο κράτη όφειλαν να σέβονται το εδαφικό καθεστώς και τα σύνορα που καθιέρωνε η Συνθήκη της Λωζάννης. Οι δύο χώρες απέκτησαν εθνική ομοιογένεια αφού το ποσοστό μειονοτήτων μειώθηκε σημαντικά και συνεπώς εξέλειπαν τα στοιχεία εκείνα που πυροδοτούσαν εθνοτικές συγκρούσεις όπως στο πρόσφατο παρελθόν. Ειδικότερα για την Ελλάδα η Μεγάλη Ιδέα ως βασικός άξονας της πολιτικής της στο πεδίο των Διεθνών Σχέσεων, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, υποχώρησε. Η Αθήνα πλέον προτεραιοποίησε την εδαφική ακεραιότητα, τη διατήρηση των κεκτημένων και το σεβασμό της διεθνούς νομιμότητας (Σβολόπουλος, 2001, 187-88).

B2. Η διπλωματική διετία 1924-1926

Κατά το διάστημα που μεσολάβησε από την υπογραφή της Συνθήκης του 1923 ως το 1930, οι δύο χώρες κατέβαλλαν προσπάθειες για την επίλυση των ζητημάτων που προκαλούσαν τριβές στις διμερείς σχέσεις. Εξαίρεση βέβαια αποτέλεσαν οι δεκατέσσερις μήνες δικτατορική διακυβέρνησης του Θεόδωρου Πάγκαλου, περίοδος κατά την οποία οι διαβουλεύσεις των δύο χωρών διεκόπησαν, καθώς ο Πάγκαλος υπήρξε θιασώτης μια άτεγκτης πολιτικής έναντι της Τουρκίας (Κλάψης, 2017, 220).

Με την αποκατάσταση της κοινοβουλευτικής ομαλότητας στην Ελλάδα έγινε αντιληπτό ότι έπρεπε να διευθετηθούν οι εκκρεμότητες που υπήρχαν ανάμεσα σε Ελλάδα και Τουρκία και δεν είχαν αποσαφηνιστεί με τη Συνθήκη της Λωζάννης. Σε πρώτη φάση οι νέες επαφές των δύο χωρών ξεκίνησαν από το 1924 μέχρι τον Ιούνιο του 1925. Δύο ήταν τα κυριότερα θέματα που βρέθηκαν στο επίκεντρο των συζητήσεων. Το πρώτο σχετιζόταν με τα περιουσιακά στοιχεία των ανταλλάξιμων χριστιανών και μουσουλμάνων, ενώ το δεύτερο σχετιζόταν με την οριοθέτηση των εξαιρέσεων από την υποχρεωτική ανταλλαγή.

Στο πρώτο ζήτημα εκείνο που αφορούσε τις περιουσίες των ανταλλάξιμων τα προβλήματα που είχαν ανακύψει επικεντρώνονταν στον τρόπο υπολογισμού και εκτίμησης των περιουσιών που είχαν εγκαταλειφθεί. Αν και οι δύο χώρες είχαν ξαναβιώσει ανταλλαγές πληθυσμών στο παρελθόν στη συγκεκριμένη περίπτωση η κατάσταση ήταν σαφώς πιο περίπλοκη. Τούτο διότι το πλήθος των ανθρώπων που αφορούσε η συγκεκριμένη διάταξη ήταν προφανώς μεγαλύτερο. Επιπλέον, κατέστη ανέφικτο να δοθεί αποδεκτή και από τις δύο πλευρές ερμηνεία του όρου κινητή περιουσία των προσφύγων (Κλάψης, 2017, 215). Ανάλογες δυσχέρειες παρουσιάστηκαν και στην εκτίμηση της ακίνητης περιουσίας καθώς η Μεικτή Επιτροπή δεν είχε τρόπο να καταλήξει σε κοινώς αποδεκτά κριτήρια. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ακίνητες περιουσίες που εγκατέλειψαν οι Έλληνες ανταλλάξιμοι, ιδίως στην Μικρά Ασία, ήταν μεγαλύτερης χρηματικής αξίας από τις αντίστοιχες των μουσουλμάνων που αποχώρησαν από την Ελλάδα (Κλάψης, 2017, 215-16).

Οι σχετικές συζητήσεις για το θέμα των περιουσιών των ανταλλάξιμων αναζωπυρώθηκαν το 1924. Οι δύο χώρες αποδέχθηκαν να ξεκινήσουν να εφαρμόζουν άμεσα τις ρυθμίσεις της Λωζάννης για την αμοιβαία απόδοση των επιταχθέντων ακινήτων. Για την ελληνική πλευρά όμως ανέκυψε μια πρόσθετη δυσκολία που σχετιζόταν με την ήδη πραγματοποιηθείσα εγκατάσταση προσφύγων –σε ορισμένες περιπτώσεις και γηγενών ακτημόνων ή μη– στις εγκαταλελειμμένες μουσουλμανικές περιουσίες, γεγονός που επέφερε αντίδραση από την τουρκική πλευρά με κατασχέσεις των περιουσιών που εγκατέλειψαν στη Τουρκία οι Έλληνες (Κλάψης, 2006, 31-32 & 38-39).

Το δεύτερο ακανθώδες ζήτημα αφορούσε τον προσδιορισμό των ατόμων τα οποία έπρεπε να εξαιρεθούν από την ανταλλαγή και αφορούσε ως επί το πλείστον τους Έλληνες κατοίκους της Κωνσταντινούπολης (τους επονομαζόμενους *etablis*). Η τουρκική πλευρά θεωρούσε σημαντικό μέρος εξ αυτών ανταλλάξιμους. Τούτο συνέβαινε διότι μεγάλο μέρος των Ελλήνων κατοίκων της Κωνσταντινούπολης απέφευγαν την εγγραφή τους στα οθωμανικά/τουρκικά δημοτολόγια και προτιμούσαν να κάνουν δήλωση εγγραφής μόνο στα μητρώα του Πατριαρχείου. Η Τουρκία προέβαλε και εκμεταλλεύτηκε τη συνήθεια αυτή των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης, δηλώνοντας ότι θα αναγνώριζε ως μη ανταλλάξιμους μόνο εκείνους που είχαν κάνει εγγραφή στα επίσημα δημοτολόγια του Οθωμανικού κράτους πριν τον Οκτώβριο του 1918. Επιπλέον, το πρόβλημα επιτάχθηκε από το γεγονός ότι αρκετοί Έλληνες είχαν αποχώρησαν από την Κωνσταντινούπολη πριν το 1922 χωρίς να διαθέτουν τα κατάλληλα ταξιδιωτικά έγγραφα, με συνέπεια το τουρκικό κράτος να μην επιθυμεί την επιστροφή τους (Κλάψης, 2017, 213-

14). Στα παραπάνω ζητήματα προστέθηκε αιφνιδίως και η κρίση που προκάλεσε η απέλαση του Οικουμενικού Πατριάρχη Κωνσταντίνου Στ'.

Για τις εθνικιστικές ομάδες του τουρκικού πληθυσμού το Οικουμενικό Πατριαρχείο ήταν συνυφασμένο με την ελληνική Μεγάλη Ιδέα (Κλάψης, 2006, 29). Ως εκ τούτου μετά το 1922 οι τουρκικές κυβερνήσεις, αν και, για συμβολικούς λόγους, αποδέχθηκαν να συνεχίσει το Πατριαρχείο να βρίσκεται στο Φανάρι, επεδίωκαν συστηματικά να απομειώσουν το θεσμικό ρόλο και τη σημασία του. Στο πλαίσιο αυτής της αντιμετώπισης μεταξύ άλλων ορίστηκε ότι μία βασική προϋπόθεση που έπρεπε να διαθέτει ένας κληρικός για να αναρριχηθεί στο Πατριαρχικό αξίωμα ήταν να διαθέτει την τουρκική ιθαγένεια (Κλάψης, 2006, 29). Η παράμετρος αυτή ωστόσο δεν πληρούνταν, κατά την τουρκική ερμηνεία, στην περίπτωση του νέου Οικουμενικού Πατριάρχη Κωνσταντίνου Στ'. Ο Κωνσταντίνος, αν και θεωρήθηκε ανταλλάξιμος εν τούτοις ενθρονίστηκε το Δεκέμβριο του 1924. Η Μεικτή Επιτροπή απέφυγε να τοποθετηθεί επί του θέματος και τον επόμενο μήνα, τον Ιανουάριο του 1925, ο Οικουμενικός Πατριάρχης απελάθηκε στην Ελλάδα. Η απέλαση αυτή προκάλεσε, όπως ήταν αναμενόμενο, πλήθος αντιδράσεων από ελληνικής πλευράς και επιδείνωσε σημαντικά το κλίμα των διμερών σχέσεων (Κλάψης, 2006, 41).

Στο πλαίσιο της διευθέτησης των θεμάτων που εκκρεμούσαν ανάμεσα σε Ελλάδα και Τουρκία, τα δύο κράτη υπέγραψαν τη Συμφωνία της Άγκυρας τον Ιούνιο του 1925 και τη Συμφωνία της Αθήνας τον Δεκέμβριο του 1926. Η Συμφωνία του Ιουνίου του 1925 προέβλεπε ότι το τουρκικό Δημόσιο μπορούσε να εξαγοράσει την ακίνητη περιουσία των Ελλήνων υπηκόων που διαβιούσαν στην τουρκική επικράτεια, όπως ακριβώς έκανε και το ελληνικό Δημόσιο με τα μουσουλμανικά κτήματα που είχαν εγκαταλειφθεί στη δική του επικράτεια. Αναφορικά με το ζήτημα των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης η Άγκυρα αναγνώρισε πλήρη δικαιώματα ιδιοκτησίας σε όλους τους Έλληνες που είχαν εγκατασταθεί πριν από τον Οκτώβριο του 1918. Παράλληλα, αναγνωρίστηκε στα δύο κράτη το δικαίωμα να μην επιτρέπουν την είσοδο στην επικράτειά τους σε εκείνους που είχαν απομακρυνθεί χωρίς τα κατάλληλα ταξιδιωτικά έγγραφα. Η διάταξη αυτή βέβαια ήταν δυσμενής για τους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, αρκετοί εκ των οποίων το 1922, υπό καθεστώς πανικού, είχαν διαφύγει από την Κωνσταντινούπολη με πάσης φύσεως ταξιδιωτικά έγγραφα. Η δικτατορία του Πάγκαλου σε συνδυασμό με την προσφυγή των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης στην Κοινωνία των Εθνών κατέστησαν ανενεργή τη Συμφωνία του Ιουνίου του 1925. (Κλάψης, 2006, 45-47).

Οι δύο χώρες προχώρησαν το Δεκέμβριο του 1926 σε μία νέα Συμφωνία που υπογράφηκε στην Αθήνα. Και με αυτή τη Συμφωνία αυτή επιχείρησαν εκ νέου να ρυθμίσουν τα οικονομικά ζητήματα που εκκρεμούσαν από τη Συνθήκη της Λωζάννης. Η Ελλάδα με τη Συμφωνία αυτή απέκτησε το δικαίωμα να εξαγοράζει την ακίνητη περιουσία μουσουλμάνων εντός της ελληνικής επικράτειας με εξαίρεση τη Δυτική Θράκη. Πρακτικά όμως αυτό δεν μπορούσε να συμβεί διότι στις περιουσίες που εγκατέλειψαν οι μουσουλμάνοι είχαν εγκατασταθεί ήδη είτε πρόσφυγες είτε ντόπιοι ακτήμονες. Αντίστοιχη δυνατότητα δόθηκε και στην Τουρκία, με εξαίρεση τις ακίνητες ελληνικές περιουσίες στην Κωνσταντινούπολη. Καθιερώθηκε, επίσης, μια μορφή γενικού συμψηφισμού των περιουσιών, ο οποίος ικανοποιούσε κυρίως την τουρκική πλευρά και τις διεκδικήσεις που αυτή προέβαλε. Ο γενικός συμψηφισμός των περιουσιών που διεκδίκησε η τουρκική πλευρά έφερε την ελληνική πλευρά σε δυσχερή θέση, αλλά αναγκάστηκε να υποχωρήσει στις τουρκικές απαιτήσεις προς όφελος των συνομιλιών (Κλάψης, 2006, 54-56). Και πάλι υπεύθυνη για τη εφαρμογή αυτής της Συμφωνίας ήταν η Μεικτή Επιτροπή.

Στην Ελλάδα η διαρκής εναλλαγή κυβερνήσεων κατά την πρώτη δεκαετία του Μεσοπολέμου δεν επέτρεπε τη χάραξη μιας συνεπούς εθνικής στρατηγικής τόσο στα θέματα εξωτερικής πολιτικής όσο και στο ζήτημα της αποκατάστασης των προσφύγων που είχαν συρρεύσει μετά το 1922. Από το 1926 και εξής οι δύο χώρες άρχισαν σταδιακά να συνδιαμορφώνουν τις βάσεις για μια ουσιαστική συνεννόηση και συνεργασία (Κούμας-Χουρχούλης, 2024, 22). Στο πλαίσιο αυτό, η επιστροφή του Ελευθερίου Βενιζέλου στην εξουσία μετά τις εκλογές του Αυγούστου του 1928 υπήρξε παράγοντας καταλυτικός για την εξέλιξη των ελληνοτουρκικών σχέσεων (Κλάψης, 2015, 437).

B3. Οι Συνθήκες του 1930

i. Διπλωματική προεργασία

Τον Αύγουστο του 1928 ο Βενιζέλος, εξελέγη Πρωθυπουργός για τελευταία φορά στην πολυετή πολιτική του σταδιοδρομία. Όσον αφορά το πεδίο των διεθνών σχέσεων παρέλαβε μια χώρα η οποία βρισκόταν σε διπλωματικό απομονωτισμό μετά το 1922. Ο βομβαρδισμός της Κέρκυρας από το ιταλικό ναυτικό το 1923 και η είσοδος του ελληνικού στρατού στη Βουλγαρία το 1925, είναι δύο γεγονότα που καταδεικνύουν το γεγονός ότι η Ελλάδα δεν έχαιρε σημαντικής υπόληψης στη διεθνή σκηνή. Αυτή ακριβώς την ανυποληψία επιχείρησε ο Βενιζέλος να ανατρέψει, προκειμένου η Ελλάδα να

επανασυνδεθεί με τις Μεγάλες Δυνάμεις από τη μία και να αποκτήσει από την άλλη ανανεωμένο ρόλο στη βαλκανική πραγματικότητα που είχαν αρχίσει να διαμορφώνεται.

Η εξωτερική πολιτική της τελευταίας βενιζελικής κυβέρνησης είχε ως βασικό παρονομαστή τη συνέπεια στην εφαρμογή των διεθνών Συνθηκών και την άρση της καχυποψίας με την οποία αντιμετώπιζαν την Ελλάδα οι περισσότερες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Ο Βενιζέλος θεωρούσε ότι η αποκατάσταση της αξιοπιστίας της χώρας σε διεθνές επίπεδο θα εξασφάλιζε την υποστήριξη των συμμάχων του σε πιθανή διένεξη της Ελλάδας με την Τουρκία. Στο πλαίσιο αυτό πραγματοποίησε το φθινόπωρο του 1928 σειρά επισκέψεων σε Ρώμη, Παρίσι και Λονδίνο, είτε για να υπογράψει συνθήκες φιλίας, είτε για τη διεξαγωγή συνομιλιών με την ηγεσία των χωρών αυτών. Στις προθέσεις του Έλληνα πρωθυπουργού εντασσόταν ο επαναπροσδιορισμός των σχέσεων της χώρας με τις παραδοσιακές Μεγάλες Δυνάμεις. Γι αυτό και ο Βενιζέλος γνωστοποίησε άμεσα σε Γαλλία και Αγγλία το περιεχόμενο της ελληνοϊταλικής Συμφωνίας όταν εκείνη επετεύχθη.

Ο Έλληνας πολιτικός προσπάθησε αρχικά να επενδύσει στον επαναπροσδιορισμό των σχέσεων με την Ιταλία. Η ελληνική διπλωματία είχε ήδη από το 1927 επιχειρήσει διπλωματικές επαφές με τη γείτονα χώρα με σκοπό την αποκατάσταση των ελληνοϊταλικών σχέσεων. Το γεγονός αυτό επισφραγίστηκε με την επίσκεψη του Έλληνα υπουργού Εξωτερικών Μιχαλακόπουλου τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους στη Ρώμη. Σε παρόμοια διπλωματική τροχιά κινήθηκε και ο Βενιζέλος όταν ξεκίνησε η τετραετής πρωθυπουργική του θητεία. Βασιζόμενος στις επαφές που είχαν ήδη γίνει με την Ιταλία από τον Μιχαλακόπουλο και αξιοποιώντας το προσωπικό του κύρος, στις 23 Σεπτεμβρίου του 1928 υπέγραψε στη Ρώμη τη διμερή Συνθήκη Φιλίας, Συναλλαγής και Διακανονισμού. Με τη Συνθήκη αυτή η Ελλάδα εξασφάλισε φιλικές σχέσεις με τη φιλόδοξη Ιταλία του Μουσολίνι, αλλά και ένα δυνητικό σύμμαχο διατεθειμένο να συνδράμει διπλωματικά στις εκκρεμείς ελληνοτουρκικές διαφορές. Για την επίτευξη αυτού του στόχου, θυσίασε προσωρινά τις εθνικές διεκδικήσεις για τα υπό ιταλική διοίκηση Δωδεκάνησα. Παράλληλα, διαβεβαίωσε τη Βρετανία και τη Γαλλία ότι δεν διαταράσσονταν οι παραδοσιακοί δεσμοί των χωρών αυτών με με την Ελλάδα. (Βερέμης, 2017, 146-147).

Οι επαφές με την Ιταλία αλλά και με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες ενίσχυσαν σημαντικά το διεθνές κύρος της Ελλάδας. Ο Βενιζέλος αξιοποίησε τη Συμφωνία με τη Ρώμη ως μέσο άσκησης διπλωματικής πίεσης προς το Βελιγράδι. Η Γιουγκοσλαβία του Μεσοπολέμου στο πλαίσιο αναζήτησης διεξόδου στο Αιγαίο, προέβαλε αξιώσεις για τη δημιουργία ελεύθερης ζώνης στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, καθώς και για τον έλεγχο της

σιδηροδρομικής γραμμής Γευγελής-Θεσσαλονίκης. Οι επιδέξιοι διπλωματικοί χειρισμοί του Βενιζέλου συντέλεσαν στην κάμψη των απαιτήσεων της Γιουγκοσλαβίας, με αποτέλεσμα την υπογραφή δύο Πρωτοκόλλων μεταξύ Αθήνας και Βελιγραδίου τον Οκτώβριο του 1928 και το Μάρτιο του 1929, καθώς και ενός Συμφώνου Φιλίας επίσης το Μάρτιο του 1929 (Κλάψης, 2006, 86).

Στη συνέχεια ο Έλληνας πολιτικός στράφηκε και προς τη μεριά της Ρουμανίας προκειμένου να ενισχυθούν περαιτέρω οι διπλωματικές σχέσεις των δύο χωρών. Πριν ακόμα ο Βενιζέλος αναλάβει Πρωθυπουργός, Ελλάδα και Ρουμανία είχαν υπογράψει, με παρώθηση του Μουσολίνι, Σύμφωνο Φιλίας το Μάρτιο του 1928 το οποίο εντασσόταν στην ελληνική πρωτοβουλία για την επίλυση των ενδοβαλκανικών διαφορών. Αντιθέτως, τα βενιζελικά διπλωματικά ανοίγματα προσέκρουσαν στην άρνηση της Σόφιας. Η Βουλγαρία, ως αναθεωρητική χώρα, απέβλεπε στο να ανατρέψει τις Συνθήκες που τερμάτισαν τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, διατυπώνοντας εδαφικές βλέψεις που έθεταν σε κίνδυνο την ελληνική εδαφική ακεραιότητα. Οι συντονισμένες διπλωματικές ενέργειες του Έλληνα Πρωθυπουργού την περίοδο εκείνη συνέβαλαν στην διπλωματική απομόνωση και εξουδετέρωση του βουλγαρικού κινδύνου.

Οι πρωτοβουλίες του Βενιζέλου να προσεγγίσει και να επανασυνδέσει τη χώρα με τις Μεγάλες Δυνάμεις σήμαιναν ότι για τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο η Ελλάδα εγκατέλειπε τις όποιες εδαφικές βλέψεις είχε στα υπό ιταλική κυριαρχία Δωδεκάνησα ή στη υπό βρετανική διοίκηση Κύπρο, προκειμένου να διαφυλάξει το ευμενές διπλωματικό κλίμα που είχε αρχίσει να παγιώνεται. Η έξοδος της Ελλάδας από τη διπλωματική απομόνωση στην οποία είχε περιέλθει μετά το τέλος του μικρασιατικού πολέμου αποτελούσε πλέον πραγματικότητα και η ισχυροποίηση της θέσης της σε διεθνές επίπεδο ήταν απόρροια μιας εξωτερικής πολιτικής βασισμένης σε δίκτυο σταθερών συμμαχιών (Κλάψης, 2015, 437).

Με εξασφαλισμένα τα νώτα της η Αθήνα, η επόμενη κίνηση στην οποία ετοιμαζόταν να προβεί στη σκακιέρα των διεθνών σχέσεων ήταν η προσέγγιση με την Τουρκία. Για τις συμμαχικές χώρες με την Ελλάδα η ενέργεια αυτή χαρακτηριζόταν ως θετική εξέλιξη γιατί θα εδραίωνε την ειρηνική συνύπαρξη στην Ανατολική Μεσόγειο. Ο ίδιος ο Βενιζέλος μάλιστα εκτιμούσε ότι μια πιθανή Συμφωνία με την Άγκυρα, σε συνδυασμό και με τη συμφωνία με τη Γιουγκοσλαβία, θα θωράκιζε τα σύνορα της χώρας από τον εκ βορρά κίνδυνο που συνιστούσε η αναθεωρητική Βουλγαρία (Κλάψης, 2015, 438). Το σχέδιο αυτό όμως δεν μπορούσε να υλοποιηθεί αν οι δύο χώρες δεν προέβαιναν σε ρύθμιση των εκκρεμοτήτων που απέρρεαν από τη Συνθήκη του 1923.

ii. Το Οικονομικό Σύμφωνο του 1930

Κατά την τετραετία διακυβέρνησης του Βενιζέλου οι σχέσεις της Ελλάδας με την κεμαλική Τουρκία βελτιώθηκαν σε πολιτικό και διπλωματικό επίπεδο εγκαινιάζοντας, μία βραχύβια έστω, περίοδο φιλίας και συνεργασίας των δύο κρατών. Οι δύο χώρες στόχευαν στον εκσυγχρονισμό και την υλοποίηση εσωτερικών μεταρρυθμίσεων. Για τον Κεμάλ η πραγμάτωση της εν δυνάμει ελληνοτουρκικής φιλίας άνοιγε το δρόμο για την αναδιαμόρφωση της Τουρκίας με βάση την ιδέα του ευρωπαϊσμού. Επιπλέον, συνιστούσε τρόπο διευθέτησης των προβλημάτων που αντιμετώπιζε η Τουρκία σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο, καθώς με αυτόν τον τρόπο η Άγκυρα θα πετύχαινε τη σταθεροποίηση του κεμαλικού καθεστώτος, την καταστολή των αυτονομιστικών εξεγέρσεων και την αναδιάρθρωση της οικονομίας της (Συρίγος, 2015, 73-74).

Μετά τη νίκη του στις εκλογές του 1928 ο Βενιζέλος απέστειλε επιστολή προς τον Ισμέτ Ινονού και τον υπουργό Εξωτερικών Ρουσδή Αράς εκφράζοντας την επιθυμία του για ρύθμιση των εκκρεμών ζητημάτων τα οποία δεν είχαν καταφέρει να επιλύσουν ως τότε οι δύο χώρες. Ο Βενιζέλος σημείωνε στην επιστολή του ότι «καθ' ην στιγμήν ο ελληνικός λαός μου αναθέτει με μεγάλην πλειοψηφίαν την διακυβέρνησίν του, οφείλω να σας διαβεβαιώσω περί της ζωηράς επιθυμίας μου να συντελέσω εις την ρύθμισιν των σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών μας, η οποία θα τους εξησφάλιζε στενήν φιλίαν, επιβεβαιουμένην δι' ενός συμφώνου φιλίας, μη επιθέσεως και διαιτησίας, περιεχομένου όσον το δυνατόν ευρύτερου...» (Βερέμης, 2005, 115). Το διάστημα μέχρι τον Ιούνιο του 1930 η Ελλάδα και η Τουρκία μέσω των αντιπροσώπων τους, παρουσίασαν διάφορα σχέδια και προτάσεις για να επιλυθούν τα χρόνια ζητήματα της ιδιότητας των ανταλλάξιμων καθώς και τα θέματα των περιουσιακών εκκρεμοτήτων. Οι διαβουλεύσεις διεξήχθησαν σε επίπεδο Υπουργών Εξωτερικών, ενώ συμμετείχαν με ιδέες και προτάσεις ακόμα και οι πρέσβεις των δύο χωρών. Καταλυτικός υπήρξε βέβαια ο ρόλος της ιταλικής διπλωματίας προκειμένου οι δύο χώρες να κάμψουν τις όποιες επιφυλάξεις και να προσέλθουν με διάθεση συνεργασίας στο τραπέζι των συνομιλιών (Βερέμης, 2005, 120).

Παρά τα διάφορα σχέδια που προτάθηκαν και από τις δύο πλευρές δεν ήταν λίγες οι φορές που διαφαινόταν ότι οι συνομιλίες όδευαν σε αδιέξοδο. Η τουρκική ηγεσία, εκτιμώντας ότι βρισκόταν σε πλεονεκτικότερη διαπραγματευτική θέση, απέφευγε να υποχωρεί στις αξιώσεις της ελληνικής πλευράς, με αποτέλεσμα η ελληνοτουρκική συνεννόηση να κινδυνεύει να ατονήσει. Η γαλλική πλευρά η οποία παρακολουθούσε με ενδιαφέρον τις εξελίξεις σημείωνε ότι η Τουρκία δεν φαινόταν διατεθειμένη να συνεργαστεί και ότι ίσως θα

ήταν σκόπιμο η Ελλάδα να καταφύγει στο Διαικές Δικαστήριο της Χάγη για την επίλυση των χρονιζουσών διαφορών (Κλάψης, 2006, 111-13). Η ελληνική κυβέρνηση, ωστόσο, επιθυμώντας να προωθήσει την ιδέα της ειρηνικής συνύπαρξης και συνεργασίας, θυσίασε συνειδητά μέρος των διεκδικήσεών της. Σημαντικό στόχο την περίοδο εκείνη αποτελούσε η ανάγκη κατοχύρωσης της θέσης και των δικαιωμάτων της ελληνικής μειονότητας που είχε απομείνει κυρίως στην Κωνσταντινούπολη.

Τον Ιούνιο του 1930 οι δύο χώρες είχαν διευθετήσει τα βασικότερα σημεία των διαπραγματεύσεων για την εκκαθάριση των διαφορών που εξακολουθούσαν να υφίστανται μετά τη Σύμβαση Ανταλλαγής Πληθυσμών του 1923. Οι διμερείς διαβουλεύσεις κατέληξαν στην πρώτη από τις Συμφωνίες του 1930, το Οικονομικό Σύμφωνο, το οποίο υπογράφηκε από τις δύο χώρες τον Ιούνιο του ίδιου έτους. Το Σύμφωνο αυτό αποτέλεσε ορόσημο στις ελληνοτουρκικές σχέσεις, καθώς επέλυε τις εκκρεμότητες μιας επταετίας που είχαν ανακύψει από την εφαρμογή της Συνθήκης της Λωζάννης. Με βάση τα συμφωνηθέντα, η κινητή και ακίνητη περιουσία που είχαν εγκαταλείψει οι αμοιβαία ανταλλάξιμοι πληθυσμοί περιέρχονταν πλήρως στη δικαιοδοσία των δύο κυβερνήσεων, ενώ ταυτόχρονα καθορίστηκε ο συμψηφισμός των ανταλλάξιμων περιουσιών (Κλάψης, 2017, 225).

Το ζήτημα απόκτησης ιθαγένειας ορίστηκε ότι θα επιλύονται από τα ουδέτερα μέλη της Μικτής Επιτροπή όπως επιζητούσε άλλωστε η ελληνική πλευρά (Κλάψης, 2006, 151-52). Παράλληλα, το Οικονομικό Σύμφωνο ρύθμιζε και το ευαίσθητο ζήτημα όσων δικαιούνταν να εξαιρεθούν από την ανταλλαγή, αναγνωρίζοντας το δικαίωμα αυτό στους Έλληνες που διέμεναν στην Κωνσταντινούπολη και στους Τούρκους υπηκόους της Δυτικής Θράκης αντίστοιχα, ανεξάρτητα από την ημερομηνία άφιξης ή τον τόπο γέννησής τους (Κλάψης, 2015, 438). Μάλιστα, διευκρινίστηκε ότι δεν διακινδύνευαν να απολέσουν αυτό το δικαίωμα εκείνοι που είχαν αναχωρήσει με ταξιδιωτικά έγγραφα που είχαν εκδοθεί από την άλλη χώρα. Στην κατηγορία αυτή εντάχθηκαν γενικά όλα τα μέλη των οικογενειών των οποίων ο αρχηγός της οικογένειας πληρούσε τις προϋποθέσεις εξαίρεσης από την ανταλλαγή (Κλάψης, 2006, 152-53).

Ο συμψηφισμός των ανταλλάξιμων περιουσιών ωφέλησε προφανώς την Τουρκία, δεδομένου ότι οι ελληνικές περιουσίες ήταν μεγαλύτερης οικονομικής αξίας. Για την Ελλάδα όμως και ειδικότερα για τους προσφυγικούς πληθυσμούς, η παραπάνω εξέλιξη συνιστούσε μία δυσμενή κατάληξη. Η υποχώρηση και ο συμβιβασμός της ελληνικής

πλευράς σήμαινε ότι οι πρόσφυγες θα έχαναν οριστικά τη δυνατότητα να λάβουν τις αποζημιώσεις που προσδοκούσαν (Χατζηβασιλείου, 2005, 315-16).

Από τη δική του σκοπιά ο Ελευθέριος Βενιζέλος είχε αποφασίσει να προχωρήσει την ιδέα της προσέγγισης με την Άγκυρα με κάθε κόστος. Τούτο διότι θεωρούσε πως ο οικονομικός συμψηφισμός αποτελούσε το αναγκαίο πρώτο βήμα για να παραμείνει η Τουρκία στο τραπέζι των συνομιλιών και, ταυτόχρονα, μια διπλωματική υποχώρηση από την οποία η Ελλάδα θα αποκόμιζε μακροπρόθεσμα διπλωματικά οφέλη. Άλλωστε, ο οικονομικός συμψηφισμός των περιουσιών των προσφύγων αποτελούσε για την Άγκυρα την κορωνίδα των προαπαιτούμενων προκειμένου να συναινέσει στις συνομιλίες (Κλάφης, 2017, 223). Ο Βενιζέλος, υπογράφοντας το Οικονομικό Σύμφωνο, δεν απεμπολούσε ουσιαστικά κάποιο οικονομικό πλεονέκτημα, αφού η Τουρκία, ούτως ή άλλως, δεν σκόπευε να αποζημιώσει την Ελλάδα για τις περιουσίες των ανταλλάξιμων. Η πληροφορία αυτή ήταν εν γνώσει του εγχώριου πολιτικού συστήματος, το οποίο αν και γνώριζε ότι οι πιθανότητες να εισπραχθούν χρήματα από την Τουρκία ήταν μηδαμινές, απέφευγε να παρουσιάσει την πραγματικότητα στους πρόσφυγες. Ο Βενιζέλος στην ουσία αποφάσισε να καταστήσει πανδημώς γνωστό εκείνο που άλλοι πολιτικοί επιμελώς απέκρυπταν (Χατζηβασιλείου, 2010, 30).

Η υπογραφή του Οικονομικού Συμφώνου του Ιουνίου του 1930 προκάλεσε έντονες τριβές στην κυβέρνηση Βενιζέλου που βρέθηκε πλέον αντιμέτωπη τόσο με την κριτική του πολιτικού κόσμου όσο και με τη γενικευμένη δυσφορία της ελληνικής κοινωνίας και ιδιαιτέρως με τις αντιδράσεις του προσφυγικού στοιχείου. Οι πρόσφυγες δυσφόρησαν και διαμαρτυρήθηκαν έντονα για το γεγονός ότι πλέον εγκαταλείπονταν οριστικά κάθε πιθανότητα επιστροφής στις εστίες τους, ενώ ο συμψηφισμός των περιουσιών τους σήμαινε στην ουσία την οριστική απώλεια των αποζημιώσεων που ανέμεναν για τις περιουσίες που είχαν εγκαταλείψει. Εντούτοις ο Βενιζέλος παρέμεινε αποφασισμένος να προχωρήσει στην ολοκλήρωση της ελληνοτουρκικής προσέγγισης μέσω των Συνθηκών που υπέγραψαν οι δύο χώρες το Φθινόπωρο του 1930.

iii. Το Σύμφωνο Φιλίας του 1930

Στις 30 Οκτωβρίου του 1930 υπεγράφησαν στην Άγκυρα το Σύμφωνο Φιλίας, Ουδετερότητας, Συνδιαλλαγής και Διαιτησίας, η Σύμβαση περί Εγκαταστάσεως, Εμπορίου και Ναυτιλίας, και το Πρωτόκολλο Περιορισμού των Ναυτικών Εξοπλισμών.

Για το σκοπό αυτό ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο Υπουργός Εξωτερικών Ανδρέας Μιχαλακόπουλος πραγματοποίησαν επίσημη επίσκεψη στην τουρκική πρωτεύουσα (Εφημερίδα Ακρόπολις, 29-10-1930). Το Σύμφωνο Φιλίας προέβλεπε ότι σε περίπτωση εμπλοκής του ενός συμβαλλόμενου μέρους σε εμπόλεμη σύρραξη με κάποια τρίτη χώρα, ο έτερος συμβαλλόμενος υποχρεούνταν να διατηρήσει αυστηρή ουδετερότητα, απέχοντας συνάμα από οιονδήποτε πολιτικό ή στρατιωτικό συνασπισμό αντιστρατευόταν τον εταίρο με τον οποίο είχε συνομολογήσει το συγκεκριμένο Σύμφωνο. Επιπροσθέτως, ορίστηκε ότι οι διαφορές των δύο χωρών εφόσον ήταν ανέφικτη η διευθέτησή τους δια της διπλωματικής οδού, θα παραπέμπονταν είτε σε πενταμελή επιτροπή συνδιαλλαγής, είτε στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης (Κλάψης, 2015, 439).

Το Πρωτόκολλο περιορισμού των ναυτικών εξοπλισμών καθιστούσε υποχρεωτική την αμοιβαία ενημέρωση και τη διαβούλευση των δύο χωρών πριν την υλοποίηση οιονδήποτε προγράμματος ναυτικής ενίσχυσης. Κεντρικός στόχος του συγκεκριμένου Πρωτοκόλλου ήταν να διατηρηθεί η υφιστάμενη ναυτική ισορροπία ισχύος στο Αιγαίο και συνάμα η αποτροπή άσκοπων εξόδων για ναυτικούς εξοπλισμούς. Για την ελληνική πλευρά ειδικότερα η ρύθμιση αυτή εξυπηρετούσε ένα διπλό στρατηγικό στόχο. Από τη μία επέτρεπε την εξοικονόμηση πόρων για την αποκατάσταση των προσφυγικών πληθυσμών και από την άλλη διευκόλυνε τη διοχέτευση κονδυλίων για τον εξοπλισμό των χερσαίων δυνάμεων της χώρας με σκοπό τη στρατιωτική της θωράκιση ενόψει του κινδύνου που συνιστούσε η αναθεωρητική, κατά το Μεσοπόλεμο, Βουλγαρία (Κλάψης, 2015, 440). Αυτοί οι δύο στόχοι αποτελούσαν σημαντικό κέρδος για την Ελλάδα και περιελήφθησαν στη Συνθήκη που προετοίμασε και υπέγραψε ο Βενιζέλος.

Στο πλαίσιο των ίδιων διαπραγματεύσεων υπογράφηκε η Σύμβαση περί Εγκαταστάσεως Εμπορίου και Ναυτιλίας, η οποία αρχικά καλλιέργησε στους πρόσφυγες την προσδοκία επιστροφής στις εστίες τους. Η Συμφωνία αυτή προέβλεπε ότι οι πολίτες των δύο χωρών διατηρούσαν το δικαίωμα να μετακινούνται και να εγκαθίστανται ελεύθερα στο έδαφος της άλλης χώρας, απολαμβάνοντας τα ίδια δικαιώματα με τους ημεδαπούς ή τους πλέον ευνοημένους ξένους υπηκόους. Ωστόσο, κάθε συμβαλλόμενο μέρος διατηρούσε το κυρίαρχο δικαίωμα να απαγορεύσει τη διαμονή σε μεμονωμένα άτομα για λόγους δημόσιας τάξης, ασφάλειας, υγείας ή ηθικής. Επισημαίνεται ότι το δικαίωμα ελεύθερης εγκατάστασης αφενός προέβλεπε κάποιους περιορισμούς και αφετέρου δεν ίσχυε για τους ανταλλάξιμους πληθυσμούς της Σύμβασης της Λωζάννης του 1923, παρά το γεγονός ότι οι πληθυσμοί αυτοί διέθεταν ισχυρό κίνητρο να επιθυμούν να επιστρέψουν σε έναν τόπο που τους ήταν οικείος και αποτελούσε για αυτούς την πατρίδα τους. Η έγκριση

των αιτημάτων εγκατάστασης απαιτούσε την ιδιαίτερη εξέταση της κάθε περίπτωσης, με την τελική απόφαση να ανήκει αποκλειστικά στις αρμόδιες αρχές της χώρας υποδοχής. Παρά τους περιορισμούς αυτούς, στους Έλληνες υπηκόους των οποίων τα αιτήματα για εγκατάσταση εγκρίνονταν από τις τουρκικές αρχές, αναγνωριζόταν η δυνατότητα να αποκτούν ή να εκποιούν την κινητή ή ακίνητη περιουσία τους, καθώς και η άσκηση δραστηριοτήτων που αφορούσαν εμπορικές, βιομηχανικές και χρηματοπιστωτικές επιχειρήσεις (Αναστασιάδου, 1982, 74).

Τέλος, η ανωτέρω Σύμβαση συμπληρώθηκε από μια εμπορική Σύμβαση. Οι διμερείς εμπορικές σχέσεις βασίζονταν στις οικονομικές ρυθμίσεις που είχαν καθοριστεί από τη Συνθήκη της Λωζάννης. Η Άγκυρα τα επτά χρόνια που είχαν μεσολαβήσει επιχειρούσε διαρκώς να επιβάλει νέους προστατευτικούς δασμούς, γεγονός που καθιστούσε επιβεβλημένη την αναθεώρηση των εμπορικών σχέσεων. Αν και οι ελληνικές εξαγωγές προς την Τουρκία ήταν μικρότερες από τις αντίστοιχες εισαγωγές και συνεπώς το ελληνικό εμπορικό ισοζύγιο ήταν ελλειμματικό, εντούτοις η τουρκική αγορά συνέχισε να είναι ζωτικής σημασίας για την Ελλάδα για την εισαγωγή των απαραίτητων πρώτων υλών. Με βάση την εμπορική Σύμβαση του 1930 επιτεύχθηκαν σημαντικές δασμολογικές εκπτώσεις των εμπορικών προϊόντων, διευρύνοντας το πεδίο οικονομικής συνεργασίας των δύο χωρών, με σκοπό τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των εκατέρωθεν προϊόντων (Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Συνεδρίαση 20^η, 18-12-1930).

Η νέα αυτή περίοδος των ελληνοτουρκικών σχέσεων επισφραγίστηκε με την ανταλλαγή επίσημων επισκέψεων των ηγεσιών των δύο κρατών σε Αθήνα και Άγκυρα. Ενδεικτικό της δυναμικής που ανέπτυξε η ελληνοτουρκική προσέγγιση στη διάρκεια του Μεσοπολέμου υπήρξε το γεγονός ότι το 1934 ο Ελευθέριος Βενιζέλος πρότεινε τον Μουσταφά Κεμάλ για Νόμπελ Ειρήνης.

Γ. Από τη Διπλωματική Εξομάλυνση στην Εσωτερική Ρήξη

Γ1. Η βενιζελική κυριαρχία στον προσφυγικό κόσμο πριν το 1930

Η υπογραφή και η συνακόλουθη κύρωση των ελληνοτουρκικών Συμφωνιών του 1930, όπως αναλύθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο, δεν αποτέλεσαν απλώς ένα κορυφαίο διπλωματικό γεγονός, αλλά λειτούργησαν ως καταλύτης μετασχηματισμών στο εσωτερικό πολιτικό σκηνικό της Ελλάδας. Για να γίνει, ωστόσο, κατανοητό το μέγεθος της κοινωνικής έκρηξης και της πολιτικής μεταστροφής που προκάλεσαν οι Συμφωνίες του 1930, κρίνεται αναγκαίο να εξεταστεί το ιστορικό βάθος των σχέσεων ανάμεσα στον προσφυγικό κόσμο και την παράταξη των Φιλελευθέρων.

Η οργανική ένταξη των προσφύγων στην ελληνική πολιτική ζωή δεν υπήρξε μια ουδέτερη διαδικασία, αλλά σφυρηλατήθηκε μέσα από τις έντονες πολώσεις του Εθνικού Διχασμού και τη σχέση των εκτοπισμένων με το πρόσωπο του Ελευθερίου Βενιζέλου. Στο πλαίσιο αυτό, η παρούσα ενότητα εξετάζει αρχικά τη διαμόρφωση της προσφυγικής εκλογικής συμπεριφοράς κατά τη δεκαετία του 1920, προκειμένου στη συνέχεια να αναδείξει πώς οι κοινοβουλευτικοί χειρισμοί και οι οικονομικοί συμψηφισμοί του 1930 κλόνισαν ανεπανόρθωτα αυτές τις παραδοσιακές σταθερές, οδηγώντας στη σταδιακή πολιτική αποξένωση και τη μετέπειτα ριζοσπαστικοποίηση της προσφυγικής βάσης

Η περίοδος του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα χαρακτηρίστηκε από έντονη πολιτική αστάθεια, με συνεχείς κυβερνητικές μεταβολές, πραξικοπήματα, συνταγματικές ανατροπές και βαθύ κοινωνικό διχασμό, ο οποίος τελικά οδήγησε στο δικτατορικό καθεστώς της 4ης Αυγούστου υπό τον Ιωάννη Μεταξά. Μέσα σε αυτό το ταραχώδες περιβάλλον, προσήλωση των προσφύγων στον βενιζελισμό αποτέλεσε μία από τις πιο σταθερές πολιτικές παραμέτρους της εποχής. Οι ρίζες αυτής της σχέσης εντοπίζονται στα χρόνια του Εθνικού Διχασμού. Μέχρι το 1915, οι Έλληνες της Μικράς Ασίας τηρούσαν ουδέτερη στάση, εναποθέτοντας τις ελπίδες τους στο σύνολο του ελληνικού πολιτικού κόσμου. Ωστόσο, η διαφορετική προσέγγιση των δύο μεγάλων παρατάξεων (βενιζελικών και αντιβενιζελικών) απέναντι στο ζήτημα της ενσωμάτωσης των μικρασιατικών πληθυσμών καθόρισε καταλυτικά τις μετέπειτα πολιτικές τους προτιμήσεις

Ο προσφυγικός κόσμος ήδη από την προηγούμενη δεκαετία των πολεμικών αναμετρήσεων βρέθηκε σταδιακά στην πλευρά του βενιζελικού κόμματος. Κατά την περίοδο του Διχασμού 1916-17 οι πρόσφυγες που βρίσκονταν εγκατεστημένοι στην Παλιά Ελλάδα σε μεγάλο βαθμό εγκαταλείφθηκαν χωρίς περίθαλψη από τη βασιλική κυβέρνηση

της Αθήνας. Αυτές οι προσφυγικές ομάδες προοδευτικά άρχισαν να διαμορφώνουν ιδιαίτερη πολιτική συνείδηση και μετατράπηκαν σε σταθερούς υποστηρικτές και ψηφοφόρους του βενιζελικού κόμματος. Το πολυπληθές προσφυγικό ρεύμα που εισέρευσε μετά το 1922 στα μεγάλα αστικά κέντρα καθώς και στις αραιοκατοικημένες επαρχίες της ελληνικής επικράτειας, βρήκε στην ουσία διαμορφωμένο το πολιτικό έδαφος και ενστερνίστηκε αυτή την κομματική επιλογή που είχε προκριθεί από το προγενέστερο προσφυγικό κύμα (Μαυρογορδάτος, 1982, 26).

Για τους πρόσφυγες του 1922 οι ευθύνες των φιλοβασιλικών κυβερνήσεων που διαδέχθηκαν το Βενιζέλο ύστερα από την εκλογική του ήττα το Νοέμβριο του 1920 ήταν αναμφισβήτητες. Από την πλευρά της η παράταξη των Φιλελευθέρων έσπευσε να κεφαλαιοποιήσει πολιτικά αυτή την αυθόρμητη υποστήριξη και συντήρησε την πολιτική αντιπάθεια που επεδείκνυαν οι πρόσφυγες για τον αντιβενιζελισμό. Ως εκ τούτου δεν είναι παράδοξο που σε όλη την Μεσοπολεμική περίοδο η βενιζελική παράταξη, παρ' όλες τις διασπάσεις που επέδειξε, δεν παρέλειπε να τονίζει τις ευθύνες της φιλοβασιλικής παράταξης σχετικά με τη διαχείριση της μικρασιατικής εκστρατείας και την κατάρρευση του μετώπου.

Για την πλειονότητα των προσφύγων ο Βενιζέλος αποτέλεσε μια χαρισματική φυσιογνωμία άρρηκτα συνδεδεμένη με την εθνική αποστολή της υλοποίησης του οράματος της Μεγάλης Ιδέας. Τον αντιμετώπιζαν ως τον πρωτεργάτη της εθνικής ολοκλήρωσης, το δημιουργό της Ελλάδας των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών (Κουκουράκης & Σαβοριανάκης, 2010, 51). Ακόμη και μετά την κατάρρευση του μετώπου ο Βενιζέλος παρέμεινε για τους πρόσφυγες ο διπλωμάτης που διέσωσε για την Ελλάδα τη Δυτική Θράκη και γενικότερα ο προστάτης των ελληνικών συμφερόντων στη Λωζάννη.

Στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, η άφιξη των προσφύγων συνοδεύτηκε από την ανάπτυξη έντονων ρατσιστικών στερεοτύπων από την πλευρά των γηγενών, τα οποία αμφισβητούσαν ακόμη και την ορθόδοξη θρησκευτική τους ταυτότητα. Ιδιαίτερη ένταση προσέλαβε ο στιγματισμός των γυναικών, οι οποίες στοχοποιήθηκαν για τα ήθη τους. Οι πρόσφυγες στο πρόσωπο του Βενιζέλου εναπόθεσαν τις ελπίδες τους για την προστασία τους από τις υποτιμητικές συμπεριφορές που αντιμετώπιζαν από τους γηγενείς πληθυσμούς, καθώς και οι προσδοκίες τους για την ταχεία αποκατάστασή τους και την οικονομική τους ανάκαμψη (Ρήγος, 1995, 126).

Από την άλλη, ελάχιστοι πρόσφυγες στράφηκαν προς το ΣΕΚΕ (μετέπειτα Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας) μετά το 1922, αφού δεν διέθεταν σοσιαλιστικές προσλαμβάνουσες. Η ρητορική του Κομμουνιστικού κόμματος αναφερόταν σε ταξικά συμφέροντα. Οι προσφυγικοί πληθυσμοί καίτοι βρέθηκαν σε πρωτοφανείς συνθήκες διαβίωσης και αναγκάζονταν να εργαστούν στις βιομηχανικές μονάδες ως φθινό εργατικό δυναμικό, δεν αυτοπροσδιορίστηκαν ως εργατική τάξη, ούτε αποποιήθηκαν τις αστικές τους καταβολές. Αντιθέτως, επένδυσαν στην κοινωνική και οικονομική τους ανέλιξη και την επανάκτηση του επιπέδου διαβίωσης που είχαν στις εστίες τους πριν το 1922 (Τσουκαλάς, 1974, 29).

Το ΣΕΚΕ, επίσης, κατά τη διάρκεια του πολέμου στη Μικρά Ασία είχε τηρήσει αντιπολεμική και επιφυλακτική στάση σχετικά με την παρουσία του ελληνικού στρατού στην περιοχή. Ο χαρακτηρισμός του πολέμου ως ιμπεριαλιστικός αποτέλεσε ρητορική που το έφερε σε πλήρη αντίθεση με τις δεσπόζουσες αλυτρωτικές προσδοκίες του μικρασιατικού ελληνισμού. Ο διεθνιστικός λόγος του κόμματος δεν μπορούσε να γίνει αντιληπτός και κατανοητός από πληθυσμούς που στην πλειονότητά τους είχαν γαλουχηθεί με τα ιδεώδη μιας αλυτρωτικής πολιτικής και είχαν ενστερνιστεί τη Μεγάλη Ιδέα (Μαυρογορδάτος, 2017, 220). Η απόσταση αυτή διευρύνθηκε και από το γεγονός ότι λίγα χρόνια μετά την έλευση των μικρασιατών προσφύγων το ΚΚΕ υιοθέτησε τη γραμμή της δημιουργίας βαλκανικής Ομοσπονδίας στην οποία θα έπρεπε να ενταχθούν η ελληνική Μακεδονία και Θράκη. Η θέση αυτή αποξένωσε έτι περαιτέρω τη συγκεκριμένη περίοδο το Κομμουνιστικό κόμμα από τις προσφυγικές συνοικίες. Ως εκ τούτου ο Βενιζέλος ως πρωτεργάτης της αλυτρωτικής πολιτικής και γενικότερα η βενιζελική παράταξη επωφελήθηκε εκλογικά από τον προσφυγικό κόσμο κατά την πρώτη δεκαετία του Μεσοπολέμου (Γαπαπαναγιώτου, 1992, 41 & 76-77).

Στον αντίποδα, για την αντιβενιζελική παράταξη η μαζική παρουσία προσφύγων στην ελληνική επικράτεια χαρακτηρίστηκε ως νόθευση της βούλησης του εκλογικού σώματος που θα ανέτρεπε τις εκλογικές ισορροπίες. Είχαν καταλήξει μάλιστα στο συμπέρασμα ότι το γεγονός πως δεν κατάφερναν να κερδίσουν κάποια εκλογική αναμέτρηση για περισσότερο από μια δεκαετία, οφειλόταν στην επιλογή των βενιζελογενών κυβερνήσεων να εγκαταστήσουν τον όγκο των προσφύγων σε συγκεκριμένες πόλεις και περιοχές. Η Δίκη των έξι στελεχών της αντιβενιζελικής παράταξης και η συνακόλουθη εκτέλεσή τους ως υπευθύνων της ήττας στη Μικρά Ασία το 1922, εκλήφθηκε από τον αντιβενιζελικό πολιτικό κόσμο ως προσπάθεια κατευνασμού της κοινωνίας και ιδιαιτέρως του πλήθους των προσφύγων που είχαν αρχίσει να συρρέουν στην Ελλάδα. Σταδιακά, από

συντηρητικά τμήματα του γηγενούς πληθυσμού που ένιωθαν απειλή από την έλευση των προσφύγων, εκκίνησε μια υποτιμητική έως ρατσιστική συμπεριφορά έναντι των νεοφερμένων, που δημιουργούσε προσκόμματα στην ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου (Ρήγος, 1999, 228-29).

Οι βενιζελικοί, προκειμένου να καταστεί εφικτή η πλήρη ενσωμάτωση των προσφύγων, είχαν προτείνει σε πολιτικό και εκλογικό επίπεδο να αποδοθούν στους πρόσφυγες πλήρη πολιτικά δικαιώματα. Αντιθέτως, οι αντιβενιζελικοί προέκριναν την άσκηση του εκλογικού δικαιώματος μέσω χωριστών εκλογικών καταλόγων, όπως συνέβαινε με τις εβραϊκές κοινότητες στην Ελλάδα. Αυτή η αντιπαράθεση για την προσφυγική ψήφο διατηρήθηκε για αρκετά χρόνια και εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο του εθνικού διχασμού.

Οι πρόσφυγες, παρά τη δεδομένη ταύτισή τους με το βενιζελισμό, επεχείρησαν σε κάποιες περιπτώσεις να δημιουργήσουν ξεχωριστό κόμμα. Αυτό συνέβη από το 1925 και μετά όταν κατά τη διάρκεια της δικτατορίας Πάγκαλου συνειδητοποίησαν ότι βάλλονταν και από τις δύο κομματικές παρατάξεις. Ο Πάγκαλος για τον προσφυγικό κόσμο αποτελούσε αρχικά το πρόσωπο που είχε εγγυηθεί την επίλυση των οικονομικών προβλημάτων τους. Όταν όμως έγινε σαφές ότι δεν θα είχαν κάποια ιδιαίτερη μεταχείριση όπως ανέμεναν, η δυσaréσκειά τους επιτάθηκε και θεώρησαν ότι μια συνιστώσα της βενιζελικής παράταξης όχι μόνο τους είχε αγνοήσει, αλλά τους είχε κατηγορήσει και για διολίσθηση προς την κομμουνιστική ιδεολογία. Άρχισε να γίνεται παραδεκτό σε τμήματα του προσφυγικού κόσμου ότι δια μέσω του παραδοσιακού δικομματισμού δεν ήταν εφικτό να επιλυθούν τα προβλήματά των προσφύγων και κυρίως να ικανοποιηθεί το στεγαστικό και το περιουσιακό ζήτημα. Έτσι άρχισε σε ένα ορισμένες προσφυγικές ομάδες να ωριμάζει η ιδέα της δημιουργίας αυτόνομων κομματικών σχηματισμών.

Η συγκρότηση αμιγώς προσφυγικών κομμάτων θα λειτουργούσε ως μία εναλλακτική μορφή εκπροσώπησης, απαλλαγμένη από τις δεσμεύσεις που σήμαινε η είσοδος σε ένα από τα κόμματα του δικομματισμού. Το μεγάλο πρόβλημα που έπρεπε να αντιμετωπιστεί ήταν να πεισθεί ο προσφυγικός πληθυσμός να αποστασιοποιηθεί από το βενιζελικό κόμμα και να στηρίξει τα αμιγώς προσφυγικά κόμματα. Οι πρόσφυγες όμως ήταν προσανατολισμένοι στη βενιζελική παράταξη με εντυπωσιακή συνέπεια, γεγονός που λειτουργούσε αποτρεπτικά για κάθε άλλο κόμμα που θα επιχειρούσε να βασιστεί στην ψήφο τους. Ο τρόπος απαγκίστρωσης από τη βενιζελική παράταξη ήταν να καταδειχθεί ότι τα κόμματα γενικά του δικομματισμού απευθύνονταν στις προσφυγικές ομάδες μόνο όταν επιθυμούν να αποκομίσουν εκλογικά οφέλη. Αυτό επιχείρησαν να προβάλουν όσοι

πρόσφυγες ενεπλάκησαν με το συγκεκριμένο εγχείρημα χωρίς εν τέλει να καταφέρουν στα μέσα της δεκαετίας του 1920 σημαντικά εκλογικά αποτελέσματα, αφού κανένα προσφυγικό κόμμα δεν κατάφερα να αποτελέσει αξιόλογη πολιτική επιρροή στον προσφυγικό κόσμο, ούτε να αποκτήσει αξιοσημείωτη κοινοβουλευτική παρουσία. Ο διαμοιρασμός και η εγκατάσταση των προσφύγων στα αστικά κέντρα και στις επαρχίες εκτιμάται πως έγινε με τρόπο που ευνοούσε την βενιζελική παράταξη και ταυτόχρονα ακύρωνε κάθε απόπειρα αυτόνομης πολιτικής καθόδου στις εκλογικές αναμετρήσεις (Ρήγος, 1995, 108).

Στις όποιες κομματικές απόπειρες συντελέσθηκαν πρέπει να προστεθούν η απουσία ξεκάθਾਰου κομματικού προγράμματος, η έλλειψη πολιτικών με ηγετικά και χαρισματικά στοιχεία, καθώς και η αδυναμία οργάνωσης επιτελείων που θα πλαισίωναν την ηγεσία των προσφυγικών κομμάτων. Τα στοιχεία αυτά περιέστειλαν τη συσπείρωση του προσφυγικού εκλογικού σώματος προς τα εμφανιζόμενα κομματικά μορφώματα που είχαν την προσδοκία να αντλήσουν εκλογική υποστήριξη από τις προσφυγικές συνοικίες. Οι πρόσφυγες συνέχισαν να στηρίζουν τα κόμματα του δικομματισμού διότι έτσι προσδοκούσαν ταχύτερη ενσωμάτωση στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου. Άλλωστε οι εκλογές του Μεσοπολέμου διέθεταν ένα λανθάνον δημοψηφισματικό ερώτημα, ήταν ένα δίλλημα ανάμεσα στην Αβασίλευτη Δημοκρατία ή την επάνοδο στη βασιλεία. Το γεγονός αυτό παρωθούσε τις προσφυγικές ομάδες, παρά την όποια δυσθυμία τους για τις καθυστερήσεις ή τις παραλείψεις της βενιζελικής πολιτικής, να συστρατεύονται με τη βενιζελική παράταξη, την οποία θεωρούσαν ως εγγυητή του δημοκρατικού πολιτεύματος (Αναστασιάδου, 1982, 30). Τούτων δοθέντων, ο προσφυγικός κόσμος κατά τη διάρκεια της πρώτης μεσοπολεμικής δεκαετίας είχε αναπτύξει ισχυρούς δεσμούς πολιτικής και συναισθηματικής ταύτισης με το βενιζελικό κόμμα, απορρίπτοντας ταυτόχρονα άλλες κομματικές προτάσεις (Βασιλόπουλος, 2011, 102).

Η εκλογική συμπεριφορά των προσφύγων επρόκειτο να αλλάξει σταδιακά μετά τις συνομιλίες με την Τουρκία και την επιτευχθείσα ελληνοτουρκική προσέγγιση του 1930. Από την εκλογική νίκη του Βενιζέλου το 1928 και για όσο διάστημα διήρκησαν οι συνομιλίες των δύο κρατών, διαγράφονταν οι υποχωρήσεις που ετοιμαζόταν να κάνει η ελληνική πλευρά. Η δυσарέσκεια, ωστόσο, των προσφύγων για τις συγκεκριμένες διπλωματικές επιλογές, σε πολιτικό και εκλογικό επίπεδο δεν επρόκειτο να επηρεάσει άμεσα το βενιζελικό κόμμα. Παρόλο που οι Φιλελεύθεροι αντλούσαν μεγάλα ποσοστά εκλογικής υποστήριξης από τη δεξαμενή του προσφυγικού κόσμου, εν τούτοις δεν

σημειώθηκε ούτε εκλογική μετατόπιση ούτε εκλογική αποδοκιμασία για τη βενιζελική παράταξη. Αυτό αποτυπώθηκε στα αποτελέσματα για τις εκλογές Γερουσίας τον Απρίλιο του 1929, στις οποίες το βενιζελικό κόμμα συγκέντρωσε ποσοστό της τάξεως του 54,58% (Οικονόμου, 2003, 33-40).

Οι Συμφωνίες του 1930 υπήρξαν σημείο τομής ανάμεσα στην εκλογική συμπεριφορά των προσφύγων και το κόμμα των Φιλελευθέρων. Με τις Συμφωνίες αυτές Ελλάδα και Τουρκία κατάφεραν να εξέλθουν από μια ατέρμονη κατάσταση εκκρεμοτήτων και αβεβαιότητας και να ασχοληθούν πλέον με τον εκσυγχρονισμό και τις μεταρρυθμίσεις. Για τον προσφυγικό κόσμο, όμως, οι Συμφωνίες σήμαιναν την οριστική διάψευση των προσδοκιών τους για τη μελλοντική επιστροφή στις εστίες τους καθώς και την οριστική απώλεια των περιουσιών τους. Η διπλωματική αυτή επιλογή του Ελευθερίου Βενιζέλου έθεσε σε δοκιμασία τις παραδοσιακές πολιτικές συμμαχίες, μεταφέροντας πλέον την αντιπαράθεση από το διπλωματικό πεδίο στο εσωτερικό της ελληνικής Βουλής.

Γ2. Κοινοβουλευτική αντιπαράθεση και ελληνοτουρκική προσέγγιση

Ι. Η υποδοχή του Οικονομικού Συμφώνου στη Βουλή

Η υπογραφή των Συνθηκών του 1930 προκάλεσε ιδιαίτερες έντονες συζητήσεις και οξείες πολιτικές αντιπαράθεσεις στο ελληνικό Κοινοβούλιο. Ήδη από τον Ιούνιο του ίδιου έτους κεντρικό σημείο τριβής αποτέλεσε η εκλαμβανόμενη ως αδικία εις βάρος των ελληνικών προσφυγικών πληθυσμών, η οποία προέκυπτε από τον αμοιβαίο συμψηφισμό των ανταλλάξιμων περιουσιών. Η ρύθμιση αυτή συνεπαγόταν πρακτικά την απώλεια του δικαιώματος των προσφύγων να λάβουν πλήρη αποζημίωση από το ελληνικό κράτος για τις ιδιοκτησίες που είχαν εξαναγκαστεί να εγκαταλείψουν στο τουρκικό έδαφος.

Η σχετική συζήτηση στη Βουλή για την κύρωση του Οικονομικού Συμφώνου τον Ιούνιο του 1930 προκάλεσε σφοδρούς διαξιφισμούς μεταξύ των πολιτικών αρχηγών των αντιπολιτευτικών κομμάτων και του Πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου. Είχε προηγηθεί, λίγες μέρες νωρίτερα, σύσκεψη των πολιτικών αρχηγών, στην οποία ο Παπαναστασίου, που είχε συνεργαστεί στις εκλογές του 1928 με το κόμμα των Φιλελευθέρων, υποστήριξε, παρά τις επιφυλάξεις του, την κυβερνητική γραμμή. Ο Παπαναστασίου είχε συναινέσει στον προτεινόμενο τρόπο ρύθμισης και διευθέτησης των περιουσιακών ζητημάτων, θέτοντας ως βασική προϋπόθεση τη λήψη μέτρων για την

ανακούφιση των προσφύγων. Η επιχειρηματολογία του εστίαζε στο γεγονός ότι η αποδοχή του Οικονομικού Συμφώνου αφενός θα σφυρηλατούσε σχέσεις φιλίας με την Άγκυρα, αφετέρου θα διαφύλαττε την ειρήνη στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου.

Απεναντίας, ο Καφαντάρης, καίτοι προερχόμενος από το βενιζελικό χώρο και διατελέσας αρχηγός του κόμματος των Φιλελευθέρων, κατά την περίοδο της απουσίας του Βενιζέλου από την ενεργό πολιτική, διαφοροποιήθηκε ριζικά από τη βενιζελική γραμμή. Η πολιτική του διαφωνία για τους κυβερνητικούς χειρισμούς σχετικά με τη Συμφωνία που υπέγραψε η Ελλάδα με την Τουρκία, τροφοδοτούνταν και από ένα επιπρόσθετο στοιχείο το οποίο σχετιζόταν με την προσωπική του διένεξη και ρήξη με τον πρώην αρχηγό του. Ο Καφαντάρης επέκρινε έντονα τη σπουδή με την οποία η κυβέρνηση προσπάθησε να επιλύσει ταχύτατα τις εκκρεμότητες με την Τουρκία και δήλωσε εξ αρχής ότι πρόθεσή του ήταν να καταψηφίσει το Σύμφωνο.

Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκε και ο αρχηγός του Λαϊκού κόμματος, Παναγής Τσαλδάρης, ο οποίος εκπροσωπούσε και εξέφραζε το σύνολο της αντιβενιζελικής παράταξης. Ο Τσαλδάρης κατηγορήσε ευθέως την κυβέρνηση Βενιζέλου για μονομερείς υποχωρήσεις έναντι της Τουρκίας, χωρίς να επιδιώξει να εξασφαλίσει ανάλογα ανταλλάγματα. Επισήμανε δε ότι η εν λόγω συμφωνία στην ουσία έπληττε τον προϋπολογισμό της χώρας και κατ' επέκταση η επιβάρυνση αυτή αφορούσε το σύνολο του ελληνικού λαού (Κλάψης, 2006, 156-58).

Όταν η διαδικασία για την κύρωση του Οικονομικού Συμφώνου εισήχθη στην ολομέλεια της Βουλής ο Καφαντάρης και ο Τσαλδάρης αρνήθηκαν να λάβουν το λόγο, προβάλλοντας τον ισχυρισμό ότι η κυβέρνηση σκοπίμως δεν τους είχε παράσχει έγκαιρη πρόσβαση στα διπλωματικά έγγραφα των ελληνοτουρκικών συνομιλιών ώστε να έχουν ενημερωθεί μέχρι την έναρξη των συνεδριάσεων της Βουλής. Στις κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις που ακολούθησαν αποτυπώθηκε το βαθύ πολιτικό χάσμα που χώριζε την κυβέρνηση από την αντιπολίτευση, τόσο την αντιβενιζελική όσο και τη βενιζελογενή (Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Συνεδρίαση 89^η, 23-06-1930).

Στον αντίποδα ο Ελευθέριος Βενιζέλος επιχειρώντας να αντικρούσει τις αιτιάσεις της αντιπολίτευσης, υποστήριξε ότι η συμφωνία δεν ήταν οικονομικά επιζήμια για την Ελλάδα. Εστιάζοντας σε καθαρά οικονομικά κριτήρια, επεδίωξε να καταδείξει ότι μια λεπτομερής καταγραφή και εκτίμηση των περιουσιών θα απέβαινε εξαιρετικά χρονοβόρα

και εν τέλει θα ήταν ασύμφορη για τη χώρα. Προς επίρρωση του ισχυρισμού του, επικαλέστηκε το προηγούμενο παράδειγμα που είχε βιώσει η Ελλάδα, της αντίστοιχης καταγραφής των περιουσιών των προσφύγων που μετακινήθηκαν από τη Βουλγαρία το 1919 βάσει της συνθήκης του Νείγυ. Αυτή η διαδικασία καταγραφής των περιουσιών, σημείωσε, διήρκησε μία δεκαετία παρά το γεγονός ότι οι δικαιούχοι ήταν αριθμητικά πολύ λιγότεροι σε σχέση με εκείνους που μετακινήθηκαν ως πρόσφυγες το 1922.

Επιπλέον, ο Πρωθυπουργός επισήμανε ότι οι καταστροφές που είχαν προκληθεί μετά το τέλος των πολεμικών επιχειρήσεων στη Μικρά Ασία, σε συνδυασμό με την έλλειψη αξιόπιστων αποδεικτικών στοιχείων ιδιοκτησίας, καθιστούσαν το αποτέλεσμα μιας ενδεχόμενης ατομικής ή συνολικής εκτίμησης των περιουσιών εντελώς αβέβαιο για την ελληνική πλευρά. Βάσει των παραπάνω στοιχείων απέρριψε τα αιτήματα για περαιτέρω αποζημιώσεις των προσφύγων, υπογραμμίζοντας ότι οι δικαιούχοι ήδη είχαν εισπράξει προκαταβολικά περίπου το 15% της αξίας των περιουσιών που είχαν εγκαταλείψει στη Μικρά Ασία, ενώ το ελληνικό κράτος είχε ήδη δεσμεύσει και διαθέσει σημαντικά χρηματικά ποσά για τη στεγαστική και κοινωνική τους αποκατάσταση (Εφημερίδα Ακρόπολις, 17-06-1930 & 18-06-1930).

Προκειμένου να εξασφαλιστεί η θετική έκβαση της ψηφοφορίας στη Βουλή για το Οικονομικό Σύμφωνο τον Ιούνιο του 1930, η ηγεσία των Φιλελευθέρων επέβαλε αυστηρή κομματική πειθαρχία, απειλώντας με διαγραφή όσους βουλευτές καταψήφισαν ή επέλεξαν να απέχουν. Η τακτική αυτή απέτρεψε τις εσωκομματικές διαρροές. Με τη συμπαράταξη του κόμματος του Παπαναστασίου, το Σύμφωνο εγκρίθηκε με ευρεία πλειοψηφία. Οι όποιες αρνητικές ψήφοι προήλθαν αποκλειστικά από τα κόμματα που αντιπολιτεύονταν τον αρχηγό των Φιλελευθέρων.

Αξιοσημείωτη υπήρξε, πάντως, η απουσία του Υπουργού Εξωτερικών, Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, ο οποίος την ημέρα της ψηφοφορίας βρισκόταν στο εξωτερικό για λόγους υγείας. Το γεγονός της απουσίας του ενέτεινε τις υποψίες σχετικά με το βαθμό συμφωνίας του με τις κυβερνητικές επιλογές ειδικά στο χειρισμό του ακανθώδους ζητήματος του συμψηφισμού των περιουσιών (Κλάψης, 2006, 166-67). Ακόμα και αν οι προαναφερθείσες διαρροές ήταν ακριβείς και ο Μιχαλακόπουλος τον Ιούνιο διατηρούσε κάποιες επιφυλάξεις για το Οικονομικό Σύμφωνο που είχε υπογράψει ο Βενιζέλος, αυτές οι επιφυλάξεις ήρθαν στο Νοέμβριο του 1930 κατά τη συζήτηση για την κύρωση των Συμφωνιών του Οκτωβρίου, όπου ο Υπουργός Εξωτερικών είχε αναλάβει καθήκοντα εισηγητή στη Βουλή.

II. Η Συνθήκη Φιλίας και οι πολιτικές αντιδράσεις

Η κοινοβουλευτική έγκριση του Οικονομικού Συμφώνου τον Ιούνιο του 1930 προλείανε το έδαφος για την ολοκλήρωση της διπλωματικής προσπάθειας του Ελευθερίου Βενιζέλου, επιστέγασμα της οποίας υπήρξε η επίσημη επίσκεψή του στην Άγκυρα και η υπογραφή των Συμφωνιών της 30ής Οκτωβρίου του 1930. Η μετατόπιση του άξονα των διαπραγματεύσεων από το πεδίο των οικονομικών εκκρεμοτήτων στο επίπεδο των διπλωματικών, στρατιωτικών και εμπορικών δεσμεύσεων, πυροδότησε ένα νέο κύκλο κοινοβουλευτικών αντιπαραθέσεων κατά τη διαδικασία της κύρωσής τους τον Νοέμβριο και Δεκέμβριο του ίδιου έτους.

Αρχικά, από την κυβερνητική πλευρά ο Υπουργός Εξωτερικών Μιχαλακόπουλος αναλύοντας στη Βουλή τα οφέλη του ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας, το χαρακτήρισε ως εξαιρετικής σημασίας κείμενο για τις δύο χώρες, καθώς ανταποκρινόταν σε μια ειλικρινή επιθυμία συνεργασίας τόσο των ηγεσιών όσο και των δύο λαών. Τόνισε ότι το Σύμφωνο Φιλίας δεν ήταν αποτέλεσμα εφήμερων συνεννοήσεων και σκοπιμοτήτων, αλλά το επιστέγασμα μιας σταθερής και συνεπούς πολιτικής η οποία εκκινούσε από τη Συνθήκη της Λωζάννης και ακολουθήθηκε πιστά από όλες τις προηγούμενες ελληνικές και τουρκικές κυβερνήσεις.

Ο Μιχαλακόπουλος υπεραμύνθηκε της επιλογής της κυβέρνησης να ακολουθήσει την οδό του συμβιβασμού και του συμψηφισμού για τις προσφυγικές περιουσίες. Εξήγησε ότι η προσφυγή στα διεθνή δικαστήρια ή στη διαιτησία τρίτων θα απαιτούσε μεγάλο χρονικό διάστημα και τεράστιες οικονομικές δαπάνες, ενώ ταυτόχρονα θα συντηρούσε την καχυποψία στο σύνολο της κοινωνίας. Υπογράμμισε δε ότι οι εναπομείνουσες μειονότητες στις δύο χώρες θα διατηρούσαν τη θρησκεία τους, τη γλώσσα τους και τις παραδόσεις τους, όφειλαν να λειτουργούν ως νομοταγείς πολίτες συνιστώντας παράγοντα συνεργασίας μεταξύ των δύο κρατών, αντί για εστία προστριβών.

Προκειμένου να κατευνάσει τις αυξανόμενες προσφυγικές αντιδράσεις ο Μιχαλακόπουλος παρουσίασε στοιχεία που καταδείκνυαν τις διογκωμένες προσφυγικές δηλώσεις αναφορικά με την εκτίμηση των απολεσθεισών περιουσιών τους. Αν και απέδωσε το γεγονός στη συναισθηματική φόρτιση των πληγέντων, χαρακτήρισε υπερβολικές τις αποκλίσεις που είχαν διαπιστωθεί. Τα στοιχεία αυτά που προσκόμισε στη Βουλή απέτελεσαν και τη βασική υπερασπιστική γραμμή του Βενιζέλου για τις Συνθήκες που είχε υπογράψει. Επιπροσθέτως, εξήρε ιδιαιτέρως την ιδέα του Βενιζέλου να προετοιμάσει και να υπογράψει το Σύμφωνο για τον Περιορισμό των Ναυτικών Εξοπλισμών. Ο

Μιχαλακόπουλος ολοκληρώνοντας την εισήγησή του σημείωσε την αξία που είχε αυτή η πολιτική φιλίας και συνεργασίας με την Άγκυρα, διότι μέσω αυτής μπορούσε να παγιωθεί μια μακρά περίοδος γαλήνης και ευημερίας για τη χώρα (Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Συνεδρίαση 2^η, 20-11-1930).

Οι πολιτικές αντιπαραθέσεις κορυφώθηκαν κατά τις επόμενες συνεδριάσεις της Βουλής όταν έλαβαν το λόγο για να τοποθετηθούν οι βουλευτές των κομμάτων της αντιπολίτευσης. Για το Λαϊκό κόμμα σημαντικότερο από τις Συμφωνίες του Οκτωβρίου ήταν το Πρωτόκολλο για τους ναυτικούς εξοπλισμούς. Ο αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος, Παναγής Τσαλδάρης, και ο βουλευτής Γεώργιος Στράτος, αντιπάχθηκαν σθεναρά στη θεσμοθέτηση του περιορισμού των ναυτικών εξοπλισμών και στην υποχρέωση διεξαγωγής διαβουλεύσεων με την Τουρκία έξι μήνες πριν από τη λήψη οποιασδήποτε εξοπλιστικής απόφασης. Σύμφωνα με την οπτική του Στράτου, η υιοθέτηση ενός καθεστώτος «ισοπλίας» στο Αιγαίο θα απέβαινε δομικά ασύμφορη για την ελληνική πλευρά, εξαιτίας των ριζικών γεωγραφικών και στρατηγικών ασυμμετριών μεταξύ των δύο κρατών. Η Τουρκία ως χώρα ήταν αυτάρκης χωρίς να διατρέχει τον κίνδυνο επισιτιστικού αποκλεισμού. Αντιθέτως, η Ελλάδα, ως νησιωτική χώρα με ζωτική ανάγκη προστασίας της θαλάσσιας επικράτειά της και με σημαντικό εμπορικό στόλο, θα κινδύνευε να βρεθεί σε μειονεκτική θέση εφόσον απεμπολούσε το δικαίωμά της για ναυτικούς εξοπλισμούς.

Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκε και ο έτερος βουλευτής του Λαϊκού κόμματος, Ιωάννης Ράλλης, ο οποίος υποστήριξε ότι η Αθήνα εγκατέλειψε μονομερώς την παραδοσιακή ναυτική της υπεροπλία, μια υπεροπλία, η οποία της είχε εξασφαλίσει τις ναυτικές νίκες την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων, χωρίς να εξασφαλίσει ουσιαστικά ανταλλάγματα. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε από την αντιπολίτευση στην ρήτρα της υποχρεωτικής εξάμηνης προειδοποίησης σε περίπτωση πρόθεσης αύξησης του στόλου, μια διάταξη που για την αντιπολίτευση συνιστούσε ανεπίτρεπτο περιορισμό της εθνικής κυριαρχίας και παγίωνε την υφιστάμενη τουρκική υπεροχή στην περιοχή. (Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Συνεδρίαση 22^η, 20-12-1930).

Απέναντι σε αυτές τις κατηγορίες, η υπερασπιστική γραμμή του Βενιζέλου κινήθηκε με γνώμονα τον πολιτικό ρεαλισμό. Διευκρίνισε ότι το Πρωτόκολλο δεν επέβαλλε ναυτικό αφοπλισμό, ούτε εμποδίζε την αναδιοργάνωση του ελληνικού στόλου μέσω της αντικατάστασης παλαιού τύπου πλοίων με σύγχρονα και ευκίνητα σκάφη. Στόχος της διάταξης, κατά τον Βενιζέλο, ήταν η άρση της αμοιβαίας καχυποψίας και ο τερματισμός

ενός οικονομικά καταστροφικού εξοπλιστικού ανταγωνισμού, ο οποίος υποθήκευε τους πόρους που ήταν αναγκαίοι για την εσωτερική ανασυγκρότηση της χώρας. Στο ίδιο πλαίσιο ο Παπαναστασίου και ο Καφαντάρης αξιολόγησαν τη διπλωματική προσέγγιση με την Τουρκία ως ενέργεια θετική. Όμως ο μεν Παπαναστασίου δήλωσε ότι οι θυσίες που θα χρειαστούν πρέπει να είναι αμοιβαίες, ενώ ο Καφαντάρης επέμενε ότι πριν από οποιαδήποτε προσέγγιση έπρεπε να έχει προηγηθεί η εκκαθάριση των εκκρεμοτήτων των περιουσιακών ζητημάτων (Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Συνεδρίαση 22^η, 20-12-1930).

Το βενιζελικό στρατόπεδο υπέστη τριγμούς από την τοποθέτηση του Υπουργού Εσωτερικών Κωνσταντίνου Ζαβιτζιάνου σχετικά με τη Σύμβαση Εγκατάστασης και τις περιουσίες των προσφύγων. Υπερασπιζόμενος τα δικαιώματα των προσφύγων επισήμανε ότι η Ελλάδα προβαίνει σε περισσότερες θυσίες έναντι της Τουρκίας. Ο Υπουργός άσκησε κριτική στη Σύμβαση Εγκαταστάσεως, υποστηρίζοντας ότι αυτή χειροτέρευε το προηγούμενο νομικό καθεστώς που είχε θεσπιστεί με τη συνθήκη της Λωζάνης το 1923. Επιπλέον, ανέδειξε στις ασάφειες της Σύμβασης τονίζοντας ότι, ενώ φαινομενικά αναγνώριζε την ελευθερία άσκησης επαγγέλματος, άφηνε εμμέσως το δικαίωμα στην Άγκυρα να απαγορεύει συγκεκριμένες οικονομικές δραστηριότητες σε Έλληνες υπηκόους. Ταυτοχρόνως, στηλίτευσε και ακόμη ένα σημείο της Σύμβασης το γεγονός ότι οι ανταλλάξιμοι στερούνταν του αυτονόητου δικαιώματος ελεύθερης μετάβασης και εργασίας στην Τουρκία, υπαγόμενοι σε ένα αυστηρό καθεστώς ειδικών αδειών, πράγμα που αποδείκνυε, κατά τον ίδιο, ότι η Ελλάδα προέβαινε σε ασύμμετρες υποχωρήσεις εις βάρος των προσφυγικών δικαιωμάτων (Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Συνεδρίαση 22^η, 20-12-1930).

Η απάντηση στον Ζαβιτζιάνο προήρθε από τον Υπουργό Εξωτερικών Μιχαλακόπουλο αλλά και από τον ίδιο το Βενιζέλος. Οι δύο πολιτικοί άνδρες υπεραμύνθηκαν της συμφωνίας και την παρουσίασαν ως τη μόνη εφικτή λύση προκειμένου να διασωθεί η ελληνική μειονότητα στην Κωνσταντινούπολη. Ο Μιχαλακόπουλος, μάλιστα, εξήγησε ότι η Τουρκική Δημοκρατία είχε μεταβληθεί σε ένα σύγχρονο, εθνικιστικό κράτος, το οποίο υπό την πίεση της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης και της ανεργίας εφάρμοζε πολιτικές προστατευτισμού. Αν η Ελλάδα είχε αρνηθεί να υπογράψει τη σύμβαση, η Άγκυρα θα είχε το νόμιμο δικαίωμα, βάσει των προηγούμενων συνθηκών, να προχωρήσει σε μαζικές απελάσεις των εναπομεινάντων Ελλήνων, χωρίς η Αθήνα να διαθέτει μέσα διπλωματικής αντίδρασης. Αναφορικά με τον πλήρη συμψηφισμό των περιουσιών, η κυβέρνηση επιχειρηματολόγησε βάσει των εκθέσεων της Μικτής Επιτροπής, οι οποίες κατέδειξαν ότι

η εκτίμηση των περιουσιών θα απαιτούσε τεράστιες δαπάνες και χρόνο άνω των δύο ετών, προκαλώντας διαρκή οικονομική αιμορραγία στο ελληνικό κράτος (Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Συνεδρίαση 22^η, 20-12-1930).

Το ζήτημα της Εμπορικής Σύμβασης, αποτέλεσε ένα ακόμα πεδίο έντονης τριβής, με την κριτική να επικεντρώνεται στην ανισορροπία των διμερών συναλλαγών. Ο Ζαβιτζιάνος, ανέφερε ότι οι τουρκικές εισαγωγές στην Ελλάδα μέσα σε ένα χρόνο αυξήθηκαν κατά 36% ενώ αντίθετα οι ελληνικές εξαγωγές προς την Τουρκία παρέμεναν καθηλωμένες. Η παρατήρηση αυτή δεν διέλαθε της προσοχής του Παναγή Τσαλδάρη, ο οποίος υπογράμμισε ότι η Σύμβαση αυτή θα μετέτρεπε την Ελλάδα σε «φόρου υποτελή» των τουρκικών οικονομικών συμφερόντων, διότι η ελληνική κυβέρνηση προέβη σε ασύμμετρες παραχωρήσεις, λαμβάνοντας ως αντάλλαγμα μηδαμινές δασμολογικές μειώσεις. Απατώντας στον Τσαλδάρη ο Μιχαλακόπουλος εξήγησε ότι τα προϊόντα που εισάγονταν από την Τουρκία αποτελούσαν απαραίτητες πρώτες ύλες για την ανάπτυξη της εγχώριας ελληνικής βιομηχανίας. Σε περίπτωση διακοπής των εμπορικών σχέσεων με την Τουρκία, η Ελλάδα θα αναγκαζόταν να προμηθευτεί τις ύλες αυτές από τη διεθνή αγορά σε υψηλότερες τιμές και με διογκωμένο μεταφορικό κόστος (Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Συνεδρίαση 22^η, 20-12-1930).

Πέρα από τις οικονομικές και στρατιωτικές λεπτομέρειες, η συζήτηση στη Βουλή προσέλαβε βαθύτατα ιδεολογικό χαρακτήρα αναδεικνύοντας δύο εκ διαμέτρου αντίθετες αντιλήψεις σχετικά με την εθνική ασφάλεια. Το Λαϊκό κόμμα, εκτιμώντας ότι η στρατιωτική ισχύς αποτελεί εγγύηση της ειρήνης, κατηγόρησε την κυβέρνηση ότι με την πολιτική των διαρκών υποχωρήσεων πλήττει τα κυριαρχικά δικαιώματα της χώρας. Επιπρόσθετα, επέκρινε τη μείωση των εξοπλιστικών δαπανών, αμφισβητώντας την ικανότητα διεθνών οργανισμών, όπως ήταν η Κοινωνία των Εθνών, να εγγυηθούν και να προασπίσουν την ακεραιότητα των μικρών κρατών. Την κυβερνητική φιλοσοφία υπερασπίστηκαν ο Παπαναστασίου και ο Γεώργιος Κονδύλης. Ο Παπαναστασίου προέβαλε την ιδέα ότι το διεθνές κύρος της Ελλάδας δεν πρέπει να πηγάζει από την εξοπλιστική της ισχύ, αλλά από την οικονομική της ευρωστία και τον πολιτισμό. Ο Κονδύλης από την πλευρά του, μιλώντας ως πρώην στρατιωτικός, επεσήμανε ότι από τη στιγμή που δεν υφίσταντο πλέον ελληνικοί πληθυσμοί στη Μικρά Ασία, η πολιτική της εδαφικής επέκτασης στερούνταν αντικειμενικού σκοπού και κατά συνέπεια η συνεννόηση με τη νεαρή Τουρκική Δημοκρατία αποτελούσε τη μόνη ορθολογική επιλογή (Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Συνεδρίαση 22^η, 20-12-1930).

Σε αυτό το πολωμένο πολιτικό περιβάλλον διεξήχθη η κοινοβουλευτική αντιπαράθεση ενόψει της κύρωσης των Συμφωνιών. Η αντιπολίτευση και κυρίως το κόμμα του Καφαντάρη επεχείρησε να μεταφέρει τη σύγκρουση και εκτός Κοινοβουλίου. Ο Καφαντάρης περιοδεύοντας στους προσφυγικούς συνοικισμούς εξακολούθησε να καταγγέλλει τις Συμφωνίες ως γεγονός καταστροφικό για τον προσφυγικό κόσμο, και υποστήριζε ότι θυσιάστηκαν άσκοπα και εντελώς βιαστικά τα νόμιμα και διεθνώς κατοχυρωμένα δικαιώματα των προσφύγων. Με την αυστηρή του κριτική, γενικότερα, επιχείρησε να αποδομήσει την πολιτική προσωπικότητα του αρχηγού των Φιλελευθέρων και να τον παρουσιάσει ως πολιτικό άνδρα εχθρικό προς τα συμφέροντα του προσφυγικού κόσμου (Κλάψης, 2006, 187-88).

Παρά την οξύτητα της ρητορικής που αναπτύχθηκε η θεσμική διαδικασία δεν ανακόπηκε και το Σύμφωνο Φιλίας του Οκτωβρίου κυρώθηκε τελικά στη Βουλή με τις ψήφους των βενιζελικών βουλευτών. Η παγκόσμια οικονομική κρίση που είχε εν τω μεταξύ ενσκήψει και είχε αρχίσει να πλήττει καίρια και την ελληνική οικονομία, λειτούργησε καταλυτικά και εξανάγκασε ακόμα και όσους βουλευτές της πλειοψηφίας επέδειξαν διστακτική αρχικά στάση να υπερψηφίσουν τις Συμφωνίες του Οκτωβρίου. Η κυβερνητική παράταξη θεωρούσε ότι η άμεση άρση των εξωτερικών εκκρεμοτήτων αποτελούσε αναγκαία προϋπόθεση για τη δημοσιονομική σταθεροποίηση και την αποφυγή της οικονομικής κατάρρευσης της χώρας. Αν και εκ των υστέρων η ιστορική πραγματικότητα απέδειξε βέβαια ότι η οικονομική κατάρρευση και η χρεοκοπία δεν κατέστη δυνατό να αποφευχθούν δύο χρόνια αργότερα, εν τούτοις στη δεδομένη συγκυρία του 1930 η ελληνοτουρκική προσέγγιση επιστρατεύτηκε από την κυβέρνηση Βενιζέλου ως ένα εργαλείο άμυνας απέναντι στις επερχόμενες διεθνείς οικονομικές αναταράξεις.

Η κοινοβουλευτική επικράτηση της κυβερνητικής πλειοψηφίας και η θεσμική κύρωση των Συμφωνιών δεν συνεπαγόταν και τον κατευνασμό των κοινωνικών εντάσεων. Η πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου αποκρυστάλλωσε με τον πλέον επίσημο τρόπο την απώλεια των ανταλλάξιμων περιουσιών, διαρρηγνύοντας τον παραδοσιακό εκλογικό δεσμό του Βενιζέλου με το προσφυγικό στοιχείο. Η εξέλιξη αυτή επέτρεψε τόσο στο Λαϊκό Κόμμα, όσο και στα κόμματα του βενιζελισμού, που εκπροσωπούσαν ο Καφαντάρης και ο Παπαναστασίου, να επιτεθούν στον Βενιζέλο διεκδικώντας την προσφυγική ψήφο (Διαμαντόπουλος, 2023, 275). Όπως θα εξεταστεί στην επόμενη ενότητα ο οικονομικός συμβιβασμός προκάλεσε βαθύτατο ρήγμα στις προσφυγικές συνοικίες, ενεργοποιώντας δυναμικές μορφές συλλογικής διαμαρτυρίας και ανατρέποντας, σε βάθος χρόνου, τις παραδοσιακές εκλογικές ισορροπίες της μεσοπολεμικής περιόδου.

Γ3. Αντίδραση της προσφυγικής βάσης και εκλογικές μετατοπίσεις

Από το 1923, οι πληθυσμοί των προσφύγων αποτελούσαν το βασικότερο έρεισμα για την εκλογική επικράτηση της βενιζελικής παράταξης και τη σταθεροποίηση του πολιτεύματος της Αβασίλευτης Δημοκρατίας. Ωστόσο, η κατάσταση αυτή ανατράπηκε μετά τις ελληνοτουρκικές Συμφωνίες του 1930.

Η οριστική εξάλειψη των προσδοκιών των προσφύγων να επιστρέψουν στις εστίες τους αποτέλεσε πηγή έντονης δυσαρέσκειας. Επιπροσθέτως, ο συμψηφισμός των περιουσιών των ανταλλάξιμων σήμαινε στην ουσία ότι κινδύνευαν να μη λάβουν τις αποζημιώσεις που ανέμεναν για τις περιουσίες που είχαν εγκαταλειφτεί. Τα δύο αυτά δεδομένα προκάλεσαν βαθύτατη αναστάτωση και απογοήτευση στην προσφυγική βάση. Οι διπλωματικές εξελίξεις συντέλεσαν στη διαίρεση και διάσπαση του προσφυγικού κόσμου. Το μεγαλύτερο μέρος των προσφύγων αποδέχθηκε τελικά τις επιλογές του Βενιζέλου, αναγνώρισε τις θετικές πτυχές που θα είχε μια τέτοια συμφωνία για την Ελλάδα και έθεσε υπεράνω των ατομικών διεκδικήσεων τα οφέλη που θα προσπόριζε χώρα. Εν τούτοις, υπήρξε και ένα κομμάτι των προσφύγων, μια δυναμική μειοψηφία, που συσπειρώθηκε γύρω από ριζοσπαστικές προσφυγικές οργανώσεις, όπως ήταν η Παμπροσφυγική Οργάνωσις Αμύνης Δικαιούχων Ανταλλάξιμων (ΠΟΑΔΑ). Η οργάνωση αυτή υιοθέτησε σκληρότερη ρητορική έναντι του Βενιζέλου κατηγορώντας τον για απεμπόληση των συμφερόντων του προσφυγικού κόσμου (Αναστασιάδου, 1982, 23).

Ήδη από το Φεβρουάριο του 1930, ενόψει της κορύφωσης των διπλωματικών διαβουλεύσεων της ελληνικής κυβέρνησης με την Άγκυρα, η ΠΟΑΔΑ και διάφοροι άλλοι προσφυγικοί σύλλογοι διοργάνωσαν μαζικές συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας. Στα ψηφίσματα που εξέδωσαν απέρριπταν κατηγορηματικά κάθε σκέψη συμψηφισμού των περιουσιών, τονίζοντας ότι οι ελληνικές ιδιοκτησίες που είχαν εγκαταλειφτεί υπερτερούσαν σε αξία έναντι των μουσουλμανικών. Βασική των οργανώσεων θέση ήταν η ομαδική εκτίμηση των περιουσιών για αυτό άσκησαν πιέσεις στους πρόσφυγες βουλευτές της συμπολίτευσης να διαφοροποιηθούν από την επίσημη κυβερνητική γραμμή (Κλάψης, 2006, 174-75).

Τον Ιούνιο του 1930 ήρθε για κύρωση στη Βουλή από την κυβέρνηση Βενιζέλου το Οικονομικό Σύμφωνο μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Η επισημοποίηση της υπογραφής, προκάλεσε νέες αντιδράσεις, όξυνε στο έπακρο τα πνεύματα και οδήγησε σε κρίση τις σχέσεις του βενιζελικού κόμματος με τον προσφυγικό κόσμο. Έγινε φανερό πλέον ότι τα γεγονότα οδηγούσαν σε οριστική απώλεια των προσφυγικών περιουσιών και με ελάχιστη, μάλιστα, αποζημίωση. Ο προσφυγικός και ο αντιπολιτευτικός Τύπος στράφηκε

σφοδρά κατά του Οικονομικού Συμφώνου, κήρυξε «προσφυγικό πένθος» (Κλάψης, 2006, 176). Επιπλέον, γράφτηκαν άρθρα που αναφέρονταν σε προσχεδιασμένες διαπραγματεύσεις και καταλογίστηκε στον ίδιο τον Ελευθέριο Βενιζέλο προσωπική ευθύνη για συνειδητή εξαπάτηση του προσφυγικού κόσμου.

Ο Βενιζέλος από την μεριά του δεν άφησε αναπάντητες τις κατηγορίες και άσκησε δριμεία κριτική στους επικεφαλής των προσφυγικών σωματείων, τους οποίους εγκάλεσε ότι εκμεταλλεύονταν την προσφυγική δυστυχία, επιδιώκοντας είτε τον προσωπικό τους πλουτισμό είτε ψηφοθηρικά οφέλη. Τους κατηγορήσε ότι, προκειμένου να συντηρήσουν τον αδιέξοδο αγώνα τους και τις ανέφικτες περί αποζημιώσεων προσδοκίες των προσφύγων, δεν δίσταζαν να υποδαυλίζουν τις προσφυγικές αντιδράσεις, δημιουργώντας ένα αγεφύρωτο κοινωνικό χάσμα ανάμεσα στους ντόπιους Έλληνες και τους πρόσφυγες. Υποστήριξε δε ότι οι ανορθολογικές αυτές αντιδράσεις εξέθεταν σε κίνδυνο ακόμα και τους ομογενείς της Κωνσταντινούπολης. Ο Βενιζέλος τόνισε ότι αν η κυβέρνηση υπέκυπτε, τελικώς, σε αυτές τις πιέσεις, η χώρα θα οδηγούνταν σε οικονομική χρεοκοπία και εμφύλια σύγκρουση, ακυρώνοντας, έτσι, τις θυσίες ολόκληρου του ελληνικού λαού για την ανασυγκρότηση της κοινωνίας και της οικονομίας (Κλάψης, 2006, 183-86).

Ιδιαίτερη περίπτωση αποτέλεσαν οι βενιζελικοί βουλευτές που προέρχονταν από τις τάξεις των προσφύγων, οι οποίοι δυσανεστήθηκαν από τις οικονομικές εξελίξεις που συνόδευαν το οικονομικό σύμφωνο (Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Συνεδρίαση 90^η, 24-06-1930). Η θέση τους ήταν δυσχερής διότι από τη μία έπρεπε να υπερασπιστούν τις προσφυγικές διεκδικήσεις, ενώ από την άλλη ως βουλευτές του κυβερνώντος κόμματος δεν μπορούσαν να διαφοροποιηθούν από την επίσημη κυβερνητική πολιτική. Οι βουλευτές αυτοί υποστήριξαν ότι τα δικαιώματα των περιουσιών είχαν κατοχυρωθεί στη Λωζάννη και η απεμπόλησή τους το 1930 μετέφερε στο ελληνικό Δημόσιο την υποχρέωση να δώσει τις αποζημιώσεις.

Ειδικότερα αξίζει κανείς να αναφερθεί στην ιδιαιτέρως σκληρή κριτική κατά Οικονομικού Συμφώνου την οποία άσκησε ο πρόσφυγας βουλευτής Τσιγδέμογλου, στέλεχος και πρώην πρόεδρος της ΠΟΑΔΑ, και βουλευτής με το κόμμα των Φιλελευθέρων. Ο Τσιγδέμογλου χαρακτήρισε το Σύμφωνο εγκληματικό και άκυρο, ενώ έφτασε στο σημείο να αμφισβητήσει ακόμα και την πνευματική υγεία του Πρωθυπουργού. Στο τέλος της ομιλίας του διαπίστωσε ότι εξαιτίας της μεγάλης προσφυγικής δυσαρέσκειας η κυβέρνηση είχε απολέσει τη λαϊκή εμπιστοσύνη, αιτήθηκε την παραίτηση της κυβέρνησης

και την προσφυγή στις κάλπες. Ο πρόεδρος της Βουλής τον εγκάλεσε με την κατηγορία ότι υποκινούσε κίνημα, ενώ ο Βενιζέλος τον χαρακτήρισε προσφυγοκάπηλο (Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Συνεδρίαση 90^η, 24-06-1930).

Οι πρόσφυγες βουλευτές αναλογίστηκαν ακόμα και το ενδεχόμενο της ομαδικής παραίτησης. Τελικά κατέληξαν σε ηπιότερη αντίδραση και αποφάσισαν να συναντήσουν και να συνομιλήσουν με τον πρωθυπουργό. Η συνάντηση των προσφύγων βουλευτών με το Βενιζέλο δεν ευοδώθηκε μιας και ο Βενιζέλος προέβαλε το επιχείρημα ότι η υπογραφή της Συμφωνίας συνιστούσε εθνική ανάγκη και δεν ήταν εφικτό να ακυρωθεί. Το αίτημα δε που προβλήθηκε από τους πρόσφυγες βουλευτές για υποχρέωση του ελληνικού Δημοσίου να αποζημιώσει τους πρόσφυγες ο Βενιζέλος το χαρακτήρισε αβάσιμο (Κλάψης, 2006, 177-78).

Οι περισσότεροι πρόσφυγες βουλευτές, καίτοι δυσανεσθημένοι για το ζήτημα του συμψηφισμού των ανταλλάξιμων περιουσιών, εν τέλει στην πλειοψηφία τους πειθάρχησαν στην κομματική γραμμή και υπερψήφισαν το Οικονομικό Σύμφωνο του Ιουνίου του 1930. Σε κάποιες πόλεις της Ελλάδας, παρά την απαγόρευση συγκεντρώσεων που είχε επιβάλει η κυβέρνηση, προσφυγικοί σύλλογοι κάλεσαν τα μέλη τους σε συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας (Εφημερίδα Ακρόπολις, 18-06-1930).

Ωστόσο, για να κατανοήσει κάποιος τις αντιδράσεις της προσφυγικής βάσης απαιτείται μια προσεκτική διάκριση ανάμεσα στην άμεση κοινωνική αγανάκτηση και την μακροπρόθεσμη πολιτική συμπεριφορά. Στις προσφυγικές συνοικίες των αστικών κέντρων το ρήγμα ανάμεσα στον προσφυγικό κόσμο και το Βενιζέλο ήταν πλέον ορατό και αγεφύρωτο. Παρόλο που ο Βενιζέλος υποσχέθηκε πλήρη αποκατάσταση ως αντιστάθμισμα της απολεσθείσας, με το Οικονομικό Σύμφωνο του 1930, πλήρους αποζημίωσης, δεν κατάφερε να αντιστρέψει το κλίμα δυσθυμίας που είχε επικρατήσει. Οι πρόσφυγες εκτός από την απογοήτευσή τους για τη διαχείριση από το Βενιζέλο των θεμάτων που τους αφορούσαν, πλέον είχαν αρχίσει να του προσάπτουν και συμπόρευση με τα συντηρητικά τμήματα της ελληνικής κοινωνίας. Η μετάφραση όμως αυτής της δυσθυμίας σε εκλογική αποευθυγράμμιση προσέκρουε στην βαθιά εδραιωμένη πολιτική νοοτροπία των προσφύγων.

Μετά την κύρωση του Συμφώνου Φιλίας του Οκτωβρίου του 1930 η ρητορική της αντιπολίτευσης κορυφώθηκε. Ιδιαίτερα μνεία πρέπει να γίνει στον Γεώργιο Καφαντάρη, ο οποίος ανέπτυξε έντονη δραστηριότητα για την ενημέρωση και την κινητοποίηση των

προσφυγικών πληθυσμών της ελληνικής περιφέρειας. Δεν παρέλειψε ακόμα και να προτείνει την ίδρυση αυτόνομου προσφυγικού κόμματος ή για προσφυγή στην Κοινωνία των Εθνών. Οι προτάσεις του αυτές δεν εισακούστηκαν από τον προσφυγικό κόσμο και δεν υλοποιήθηκαν ποτέ, διότι προσέκρουσαν στην ανθεκτικότητα της προσφυγικής πολιτικής ταυτότητας ως ανασχετικού παράγοντα απέναντι στις βραχυπρόθεσμες πιέσεις της οικονομικής πραγματικότητας.

Η πολιτική πρόσδεση των προσφύγων στο κόμμα των Φιλελευθέρων, παρά τις απώλειες που υπέστησαν από τις Συνθήκες της ελληνοτουρκικής φιλίας του 1930, αναδεικνύει το βάθος της πολιτικής και κοινωνικής ταύτισης με τον βενιζελισμό. Η στάση τους εδραζόταν στην πρόσληψη του Βενιζέλου ως του κατεξοχήν προστάτη και εγγυητή της ενσωμάτωσής τους στην ελληνική κοινωνία. Κατά συνέπεια, η ταυτότητα αυτή λειτούργησε ως ανασχετικός παράγοντας απέναντι σε απόπειρες πολιτικής αποευθυγράμμισης. Περαιτέρω, η συγκεκριμένη συμπεριφορά επεξηγεί και το γεγονός της αρνητικής εκλογικής αντιμετώπισης την οποία επιφύλαξαν οι πρόσφυγες σε άλλους κομματικούς σχηματισμούς. Αυτό αφορούσε είτε τα αμιγώς προσφυγικά κόμματα, τα οποία συγκροτήθηκαν ως κόμματα διαμαρτυρίας στη χρονική συγκυρία του 1930, είτε ακόμα και σε κόμματα όπως των Προοδευτικών Φιλελευθέρων που είχε προέλθει από τη διάσπαση της βενιζελικής παράταξης. Οι πρόσφυγες εκλογείς, ακόμα και αν συμφωνούσαν εν μέρει με την κριτική που ασκούσε ο Καφαντάρης στο Βενιζέλο, αρνήθηκαν να τον στηρίξουν εκλογικά, ή να κατευθυνθούν σε αμιγώς προσφυγικούς κομματικούς σχηματισμούς, όπως ο ευρυτάνας πολιτικός τους παρότρυνε, διότι η διάσπαση της βενιζελικής παράταξης στην οποία ο Καφαντάρης είχε πρωτοστατήσει, έπληττε την αισθηματοϊδεολογική τους πολιτική ταυτότητα (Διαμαντόπουλος, 1993, 136).

Παρά ταύτα ο αντίκτυπος από την υπογραφή των Συμφωνιών της ελληνοτουρκικής φιλίας εξακολούθησε να λειτουργεί διαβρωτικά στην κομματική ταυτότητα του προσφυγικού κόσμου. Χρειάστηκε να διέλθει μια διετία, και μάλιστα εν μέσω οικονομικής κρίσης, προκειμένου να επισυμβεί μια μικρή μεταστροφή της εκλογικής συμπεριφοράς των προσφύγων πληθυσμών. Αυτή η εκλογική αποστασία του προσφυγικού κόσμου από το βενιζελισμό αποτυπώθηκε στις εκλογικές αναμετρήσεις του 1932 και του 1933, στις οποίες το βενιζελικό κόμμα κατέγραψε σημαντικές απώλειες στα προσφυγικά εκλογικά τμήματα. Βέβαια αυτή η εκλογική μετακίνηση αφορά ένα μεοψηφικό μέρος των προσφύγων, σαν ποσοστό όμως ήταν επαρκές για να στερήσει από τη βενιζελική παράταξη τη δυνατότητα εκλογικής νίκης. Η εξέλιξη αυτή επιβεβαιώνει ότι στα μέσα της

δεύτερης δεκαετίας του Μεσοπολέμου επισυνέβη η διάρρηξη της παραδοσιακής βενιζελικής νοοτροπίας των προσφύγων και σταδιακά ένα μικρό τμήμα του προσφυγικού κόσμου αποφάσισε να προβεί σε άλλες κομματικές επιλογές. Η διάρρηξη αυτή χρειάζεται να ειδωθεί υπό το πρίσμα των νέων κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών που είχαν διαμορφωθεί.

Κατά τη δεκαετία του 1930 το Λαϊκό κόμμα αδυνατούσε να κεφαλαιοποιήσει πολιτικά και εκλογικά την προσφυγική δυσарέσκεια μετατρέποντάς την σε σταθερή πολιτική υποστήριξη. Καίτοι σταδιακά σημείωσε ορισμένα εκλογικά κέρδη, το γεγονός ότι είχε συνδεθεί με τον αντιβενιζελισμό και τη βασιλεία λειτούργησε αποτρεπτικά ως προς την προσέλκυση μεγάλου μέρους του προσφυγικού κόσμου, ο οποίος, παρά τη διαφωνία του με τις βενιζελικές διπλωματικές επιλογές του 1930, δίσταζε να πραγματοποιήσει μια τόσο ριζική πολιτική και κομματική αποευθυγράμμιση. Στις εκλογές του 1932, όμως, και ιδίως σε εκείνες του 1933 η μετακίνηση μιας μικρής –έστω– μερίδας προσφύγων ψηφοφόρων προς την αντιβενιζελική παράταξη στάθηκε ικανή για να προκαλέσει την οριστική ήττα του κόμματος των Φιλελευθέρων. Βασική παράμετρος εκείνης της ήττας υπήρξε η ακατάσχετη παροχολογία των αντιβενιζελικών προς τον προσφυγικό κόσμο, και οι υποσχέσεις για αύξηση του ποσοστού των αποζημιώσεων του, προκειμένου να εκμαιεύσουν την ψήφο του (Μαυρογορδάτος, 2023).

Στον αντίποδα το Κομμουνιστικό κόμμα ήταν εκείνο που κατάφερε να αξιοποιήσει τη συγκυρία και να εκμεταλλευτεί περισσότερο από το Λαϊκό κόμμα τις συνθήκες που απομάκρυναν μέρος του προσφυγικού κόσμου από τη βενιζελική παράταξη, ώστε να προσπορίσει κομματικά και εκλογικά οφέλη. Η σταδιακή μεταστροφή του προσφυγικού κόσμου προς το ΚΚΕ υπήρξε σύνθετη διαδικασία. Το Κομμουνιστικό κόμμα αναδιατύπωσε τον πολιτικό του λόγο, εγκατέλειψε τις μη δημοφιλείς και εθνικά επιλήψιμες θέσεις του για τη Μακεδονία και τη Θράκη και άρχισε να απευθύνεται συστηματικά στους πρόσφυγες υιοθετώντας τα σημαντικότερα κοινωνικά και οικονομικά αιτήματά τους. Η στρατηγική αυτή προφανώς διευκολύνθηκε και από το γεγονός ότι η ηγετική ομάδα του Κομμουνιστικού κόμματος στις αρχές της δεκαετίας του 1930 απαρτιζόνταν από άτομα προσφυγικής καταγωγής από τον Πόντο και τη Μικρά Ασία (Ελεφάντης, 1979, 368).

Στα πλαίσια της μεταστροφή της εκλογική συμπεριφορά των προσφύγων ψηφοφόρων ένα μέρος μετατοπίστηκε προς το Λαϊκό κόμμα. Τα πιο ευάλωτα προσφυγικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας του Μεσοπολέμου ριζοσπαστικοποιήθηκαν ιδεολογικά και

πολιτικά. Όσοι βιοπορίζονταν σε εργοστάσια και βιοτεχνίες των μεγάλων αστικών κέντρων εκκίνησαν την αναζήτηση νέας πολιτικής ταυτότητας. Η στροφή αυτή τροφοδοτήθηκε όχι μόνο από την κοινωνική τους θέση, αλλά και από την ίδια την ιδιότητα του πρόσφυγα. Η κοινωνική περιθωριοποίηση, οι διακρίσεις που υπέστησαν και η αίσθηση του «ξένου» λειτούργησαν ως καταλύτης αλλαγών στη πολιτική και κομματική τους κουλτούρα. Η μετέπειτα καταστολή του βενιζελικού στρατιωτικού κινήματος του 1935, μεταξύ άλλων απομείωσε έτι περαιτέρω το πολιτικό κύρος της βενιζελικής παράταξης στην ελληνική κοινωνία. Τούτων δοθέντων, ένα μέρος του προσφυγικού κόσμου εγκατέλειψε οριστικά τη βενιζελική παράταξη και αναζήτησε πολιτική στέγη στις τάξεις της Αριστεράς, υποστηρίζουν τα αριστερά κόμματα σε σημαντικά υψηλότερα ποσοστά σε σχέση με τους γηγενείς εργάτες και αγρότες (Μαυρογορδάτος, 2017, 217-218).

Η εξέλιξη αυτή επιβεβαιώνει ότι η προσφυγική ψήφος στα μέσα της δεκαετίας του 1930 αντανakλούσε τις διαφοροποιημένες εμπειρίες, ανάγκες και προσδοκίες ενός κόσμου που αναζητούσε νέα πολιτική ταυτότητα πέρα από την παραδοσιακή βενιζελική ταύτιση. Το κόμμα των Φιλελευθέρων έκτοτε δεν κατάφερε να ανακτήσει την πολιτική και εκλογική απήχηση που διέθετε στην ελληνική κοινωνία όπως κατά την εικοσιπενταετή περίοδο της πολιτικής κυριαρχίας και χαρισματικής ηγεσίας του Ελευθερίου Βενιζέλου.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι Συμφωνίες του 1930 δεν απετέλεσαν ένα μεμονωμένο διπλωματικό επεισόδιο, αλλά τη συμπύκνωση μιας ιστορικής στροφής στην ελληνική εξωτερική πολιτική. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως τη Μικρασιατική Καταστροφή το 1922, η Ελλάδα λειτούργησε υπό τη επήρεια της Μεγάλης Ιδέας. Η εξωτερική πολιτική ήταν προσανατολισμένη στην εδαφική επέκταση, την απελευθέρωση των αλύτρωτων πληθυσμών και την αναμετάδοση της εθνικής ιδεολογίας. Η ήττα του 1922 και η Συνθήκη της Λωζάννης το 1923 κατέστησαν σαφές ότι τα ιστορικά όρια του ελληνικού αλυτρωτισμού είχαν εξαντληθεί.

Η επιστροφή του Βενιζέλου το 1928 σφράγισε την οριστική μετάβαση από τον αλυτρωτισμό στον διπλωματικό ρεαλισμό. Ο Βενιζέλος, ο άνθρωπος που είχε συνδέσει το όνομά του με τον εδαφικό διπλασιασμό της Ελλάδας, αναγνώρισε με απόλυτη διαύγεια ότι το ελληνικό κράτος ως κεντρικό στόχο δεν θα είχε πλέον την απόκτηση νέων εδαφών, αλλά τη διατήρηση και τη διασφάλιση των υφιστάμενων συνόρων. Στη βενιζελική σκέψη η Τουρκία επαναπροσδιορίστηκε και από προαιώνιος και υπαρξιακός εχθρός μετατράπηκε σε αναγκαίο εταίρο για την προάσπιση της ειρήνης και της ασφάλειας στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου και των Βαλκανίων. Εγκαταλείφθηκε, έτσι, οριστικώς το ενοποιητικό ιδεολόγημα του ελληνικού μεγαλοϊδεατισμού που αποτελούσε, για ένα αιώνα, τη συγκολλητική ουσία ολόκληρης της ελληνικής κοινωνία και του ελληνικού πολιτικού φάσματος.

Ο Βενιζέλος είχε αντιληφθεί ότι η πολιτική της προσέγγισης με την Τουρκία ήταν αδύνατον να προχωρήσει χωρίς την προηγούμενη εκκαθάριση των οικονομικών εκκρεμοτήτων. Διαχώρισε το νέο τουρκικό εθνικό κράτος από την έκπτωτη Οθωμανική Αυτοκρατορία, επιδιώκοντας τον οριστικό τερματισμό της μακράιωνης εχθρότητας στη βάση του αμοιβαίου σεβασμού των συνόρων της Λωζάννης. Το Οικονομικό Σύμφωνο του Ιουνίου του 1930 ρύθμιζε το θέμα των προσφυγικών περιουσιών. Η λύση που επιλέχθηκε ήταν ο αμοιβαίος συμψηφισμός των περιουσιών, παρόλο που η αξία των περιουσιών που εγκατέλειψαν οι Έλληνες στη Μικρά Ασία και τη Θράκη ήταν πολλαπλάσια εκείνης των μουσουλμάνων της Ελλάδας. Αυτή η υποχώρηση του Βενιζέλου θεωρήθηκε στρατηγική επιλογή διότι η Ελλάδα αποφάσισε να θυσιάσει ένα κατοχυρωμένο οικονομικό δικαίωμα προκειμένου να κερδίσει την ειρηνική συνύπαρξη και να απαλλαγεί από μια διαρκή πηγή προστριβών με τη γείτονα χώρα.

Το Σύμφωνο Φιλίας του Οκτωβρίου του 1930 αποτέλεσε το πολιτικό επιστέγασμα του οικονομικού συμβιβασμού. Με την υπογραφή του Συμφώνου Φιλίας, Ουδετερότητας, Συνδιαλλαγής και Διαιτησίας στην Άγκυρα, οι δύο χώρες δεσμεύτηκαν να μην συμμετέχουν σε συνασπισμούς στρεφόμενους η μία εναντίον της άλλης, εγγυώμενες την αμοιβαία ειρήνη. Το Ναυτικό Πρωτόκολλο υπήρξε μία ενδιαφέρουσα πτυχή των Συμφωνιών. Σε μια εποχή που η παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929 είχε αρχίσει να επηρεάζει τις εθνικές οικονομίες, ο Βενιζέλος εισήγαγε έναν μηχανισμό ελέγχου των εξοπλισμών στο Αιγαίο. Η υποχρέωση αμοιβαίας ενημέρωσης πριν από κάθε ναυτική παραγγελία απέτρεψε έναν μάταιο και οικονομικά καταστροφικό εξοπλιστικό ανταγωνισμό, επιτρέποντας στην Ελλάδα να διοχετεύσει τους διαθέσιμους πόρους της στην παραγωγική ανασυγκρότηση και την εσωτερική ανάπτυξη.

Η αντιβενιζελική αλλά και η βενιζελογενής αντιπολίτευση, με προεξάρχοντες τον Παναγή Τσαλδάρη και το Γεώργιο Καφαντάρη συγκρότησε ένα ισχυρό μέτωπο κριτικής. Τα επιχειρήματα της αντιπολίτευσης επικεντρώθηκαν στην οικονομική αδικία που συνέβαινε σε βάρος των προσφύγων, στην εγκατάλειψη των δικαιωμάτων του Ελληνισμού της Κωνσταντινούπολης και στην κατηγορία ότι η κυβέρνηση προέβη σε μονομερείς υποχωρήσεις χωρίς επαρκή ανταλλάγματα. Ο Βενιζέλος απάντησε σε αυτές τις αιτιάσεις, κατηγορώντας τους επικριτές του για προσφυγοκαπηλία και λαϊκισμό, υποστηρίζοντας ότι η ειρήνη και η κρατική επιβίωση υπερείχαν οποιουδήποτε οικονομικού ανταλλάγματος.

Στο κοινωνικό πεδίο, οι πρόσφυγες βίωσαν τις Συμφωνίες του 1930 ως μία δεύτερη απώλεια. Ο αμοιβαίος συμψηφισμός έκλεινε οριστικά το ζήτημα των αποζημιώσεων για τις εγκαταλειμμένες περιουσίες και εξάλειψε κάθε προσδοκία επιστροφής. Ωστόσο, παρά την πικρία και τις διαμαρτυρίες, η εκλογική βάση των προσφύγων δεν εγκατέλειψε μαζικά τη βενιζελική παράταξη. Ο ιστορικός και συναισθηματικός δεσμός των προσφύγων με το Βενιζέλο επέτρεψε στο βενιζελισμό να απορροφήσει το τεράστιο πολιτικό κόστος των Συμφωνιών.

Ο Βενιζέλος διέθετε το απαραίτητο χαρισματικό κεφάλαιο ώστε να επιβάλει μια πολιτική που, υπό διαφορετικές συνθήκες, θα οδηγούσε στην άμεση κατάρρευση οποιασδήποτε κυβέρνησης. Μόνο ένας ηγέτης που λειτουργούσε ως «πλαστουργός της ιστορίας» μπορούσε να πείσει την ελληνική κοινωνία και, κυρίως, τους πρόσφυγες να αποδεχθούν μια τόσο επώδυνη οικονομική θυσία στο όνομα της εθνικής αναγκαιότητας. Ο Βενιζέλος λειτούργησε ως «οραματιστής του εφικτού», χρησιμοποιώντας τη χαρισματική του

αυθεντία ως πολιτική ασπίδα για να μετατρέψει μια αναγνωρισμένη υλική απώλεια σε αφετηρία μακροχρόνιας σταθερότητας του κράτους.

Η συγκεκριμένη διπλωματική στρατηγική δοκιμάστηκε όταν το Λαϊκό Κόμμα υπό τον Παναγή Τσαλδάρη ανήλθε στην εξουσία το 1933, το οποίο όμως, παρά τη σφοδρή κριτική που είχε ασκήσει ως αντιπολίτευση, δεν ακύρωσε τις Συμφωνίες. Η ίδια διπλωματική γραμμή συνεχίστηκε αταλάντευτα και από το καθεστώς της 4ης Αυγούστου υπό τον Ιωάννη Μεταξά. Η συνέπεια αυτή καταδεικνύει ότι οι επιλογές του 1930 ανταποκρίνονταν στη αρχή ότι η εξωτερική πολιτική πρέπει να υπηρετεί τα διαρκή εθνικά συμφέροντα. Το πλαίσιο της ελληνοτουρκικής φιλίας αποδείχθηκε ανθεκτικό, παρά τις αντιξοότητες που προέκυψαν τη δεκαετία του 1940 και τις σοβαρές αναταράξεις που προκάλεσε το Κυπριακό ζήτημα κατά τις δεκαετίες του 1950 και 1960. Τούτο επέτρεψε στις δύο χώρες να ενταχθούν ταυτόχρονα στο NATO το 1952 ως σύμμαχοι. Η στρατηγική της προσέγγισης κατέρρευσε στα μέσα της δεκαετίας του 1970, όταν η Άγκυρα προέβη στην εισβολή στην Κύπρο και επιπλέον άρχισε να προβάλλει επίσημες διεκδικήσεις στο Αιγαίο, διαμορφώνοντας, έτσι, ένα νέο πεδίο αντιπαλότητας και ανταγωνισμού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξανδρής Α., (1991), «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων 1923-1955», στο: *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις 1923-1987*, Αθήνα, εκδ. Γνώση, σσ. 31-172.
- Αλιβιζάτος Ν., (2024), *Οι Αρχιτέκτονες του Πολιτεύματος. Από τις όχθες του Τάμεση στην πλατεία Συντάγματος*, Αθήνα, εκδ. Μεταίχμιο.
- Αναστασιάδου Ι. (1982), *Ο Βενιζέλος και το ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930*, Αθήνα, εκδ. Φιλιππότη.
- Βενιζέλος Ευαγ., (2024), «Η Συνθήκη της Λωζάννης ως παράμετρος της εθνικής στρατηγικής εκατό χρόνια μετά την υπογραφή της», στο: Γαρδίκια-Κατσιαδάκη Ε. & Χατζηβασιλείου Ε. (επιμ.), *Από τις Σέβρες στη Λωζάννη*, Αθήνα, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία & Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» σσ. 719-727.
- Βασιλόπουλος Π., 2011, «Αξίες, ιδεολογία και γνωστικές συντομεύσεις: ο ρόλος της πολιτικής δαημοσύνης», στο: *Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα 2008-2010, Βουλευτικές και Περιφερειακές εκλογές, πολιτικά κόμματα, πολιτική επικοινωνία, πολιτισμικές πρακτικές*, Αθήνα, εκδ. Σαββάλας, σσ. 101-121.
- Βερέμης Θ., (2005), *Ιστορία των Ελληνοτουρκικών σχέσεων 1453-2005*. Αθήνα, εκδ. Σιδέρης.
- Βερέμης Θ. & Κολιόπουλος Ι., (2013), *Νεότερη Ελλάδα. Μια ιστορία από το 1821*, Αθήνα, εκδ. Πατάκης.
- Βερέμης Θ., (2014), *Ο Ελευθέριος πίσω από το Βενιζέλο*, Αθήνα, εκδ. Η Καθημερινή.
- Βερέμης Θ., (2017), *Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οραματιστής του εφικτού*, Αθήνα, εκδ. Μεταίχμιο.
- Γαρδίκια-Κατσιαδάκη Ε., (2014) «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος μεταφραστής του Θουκυδίδη: ένας ιστοριογραφικός γρίφος», στο: Παπαδάκη Ν., (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Η Διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του: Ιδεολογικές αφητηρίες και επιρροές*, Αθήνα, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων & Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος». σσ. 43-67.
- Δέλτα Π., (1997), *Ελευθέριος Βενιζέλος, Ημερολόγιο, Αναμνήσεις, Μαρτυρίες, Αλληλογραφία*, Αθήνα, εκδ. Ερμής.
- Διαμαντόπουλος Θ., (1993), *Το κομματικό φαινόμενο*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήσης.
- Διαμαντόπουλος Θ., (1997), *Ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας. Από την προβενιζελική στη μεταπαπανδρεϊκή εποχή*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήσης.
- Διαμαντόπουλος Θ., (2023), *Χωρίς Στέμμα. Η Αβασίλευτή του Μεσοπολέμου. Ανατομία ενός ιστορικοπολιτικού ατυχήματος*, Αθήνα, εκδ. Πατάκης.
- Διαμαντόπουλος Θ., (2024), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως πλαστοουργός της ιστορίας. Ο άνθρωπος, ο θρύλος, το πολιτικό αποτύπωμα*, Αθήνα, εκδ. Πατάκης.
- Ελεφάντης Α. (1979), *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός το μεσοπόλεμο*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο.

- Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής:
 - Συνεδρίαση 89η, 23 Ιουνίου 1930, στο: <https://hdl.handle.net/20.500.14199/14439>
 - Συνεδρίαση 90η, 24 Ιουνίου 1930, στο: <https://hdl.handle.net/20.500.14199/14442>
 - Συνεδρίαση 2η, 20 Νοεμβρίου 1930, στο: <https://hdl.handle.net/20.500.14199/14459>
 - Συνεδρίαση 20η, 18 Δεκεμβρίου 1930, στο: <https://hdl.handle.net/20.500.14199/14584>
 - Συνεδρίαση 22η, 20 Δεκεμβρίου 1930, στο: <https://hdl.handle.net/20.500.14199/14647>
- Εφημερίδες:
 - Ακρόπολις, 17-06-1930, αρ. φύλλ. 497 στο: <https://hdl.handle.net/20.500.14199/2074791>
 - Ακρόπολις, 18-06-1930, αρ. φύλλ. 498 στο: <https://hdl.handle.net/20.500.14199/2074799>
 - Ακρόπολις, 21-06-1930, αρ. φύλλ. 501 στο: <https://hdl.handle.net/20.500.14199/2074799>
 - Ακρόπολις, 29-10-1930, αρ. φύλλ. 630 στο: <https://hdl.handle.net/20.500.14199/2516766>
 - Ακρόπολις, 30-10-1930, αρ. φύλλ. 631 στο: <https://hdl.handle.net/20.500.14199/2516768>
 - Ακρόπολις, 31-10-1930, αρ. φύλλ. 632 στο: <https://hdl.handle.net/20.500.14199/2516769>
 - Ακρόπολις, 02-11-1930, αρ. φύλλ. 634 στο: <https://hdl.handle.net/20.500.14199/2516777>
- Κλάψης Α. (2015), «Η ελληνοτουρκική προσέγγιση στη δεκαετία του 1930», στο: Κρίσπη-Σαμαρά Αν. (επιμ.), *Αίνος μνήμης καθηγητού Ηλία Κρίσπη. Συμβολές στην επιστήμη του Δικαίου και των Διεθνών Σχέσεων*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, σσ. 435-446.
- Κλάψης Α., (2017), «Η διπλωματία του εφικτού. Η εφαρμογή της Σύμβασης της Λωζάννης για την ανταλλαγή των ελληνοτουρκικών πληθυσμών», στο: Γεώργης Γ., Κυριακίδης Χρ., Χαραλάμπους Χ., (επιμ.), *Λωζάννη 1923. Διαχρονικές προσεγγίσεις και εκτιμήσεις*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη, σσ. 208-231.
- Κλάψης Α., (2024) «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Κοινωνία των Εθνών», στο: Γαρδίκ-Κατσιαδάκη Ε. & Χατζηβασιλείου Ε., (επιμ.), *Από τις Σέβρες στη Λωζάννη*, Αθήνα, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων & Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», σσ. 143-156.
- Κουκουράκης Γ. και Σαβοριανάκης Π., (2010), «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στην ελληνική και διεθνή πολιτική σκηνή 1910-1923», στο: Γαρδίκ-Κατσιαδάκη Ε., (επιμ.) *στα χρόνια του Βενιζέλου... Εσωτερική και εξωτερική πολιτική, οικονομία, εκπαίδευση, πολιτισμός*, Χανιά-Αθήνα, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», σσ. 35-56.
- Κούμας Μ. και Χουρχούλης Δ., (2024), *Ειδικά θέματα ελληνικής εξωτερικής πολιτικής 1923-2014*, Αθήνα, Κάλλιπος, σσ.17-29, διαθέσιμο στο: <https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/13149/17/661-%CE%9A%CE%9F%CE%A5%CE%9C%CE%91%CE%A3-Selected%20topics%20in%20Greek%20foreign%20policy%201923-2014.pdf>
- Λούβη Λ., (1988), «Μηχανισμοί της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μετά τη Συνθήκη της Λωζάννης (1923-1928)», στο: Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.),

Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός, Κρήτη, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 391-403.

- Μαυρογορδάτος Γ. (1977), «Οι διαστάσεις του κομματικού φαινομένου στην Ελλάδα: παραδείγματα από το μεσοπόλεμο», στο: Κοντογιώργης Γ. (επιμ.), *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, εκδ. Εξάντας.
- Μαυρογορδάτος Γ. (1982), *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Αθήνα, εκδ. Σάκκουλας.
- Μαυρογορδάτος Γ. (2015), *1915 ο Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα, εκδ. Πατάκη.
- Μαυρογορδάτος Γ. (2017), *Μετά το 1922 η Παράταση του Διχασμού*, Αθήνα, εκδ. Πατάκη.
- Μαυρογορδάτος Γ. (2023), «Η προσφυγική αποστασία στις 5 Μαρτίου 1933», στο: *Η Καθημερινή*, 08 Μαρτίου 2023.
- Οικονόμου Ν. (2003), «Εκλογές-Δημοψηφίσματα: Α. Πολιτικές συμπεριφορές στην περίοδο 1923-1936», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940. Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου*, τομ. 7 Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σσ. 33-40.
- Παπαδάκης Ν. (2014), «Ανιχνεύοντας την ιδεολογική ταυτότητα του Βενιζέλου», στο: Παπαδάκης Ν., (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Η Διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του: Ιδεολογικές αφετηρίες και επιρροές*, Αθήνα, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων & Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», σσ. 11-29.
- Παπαδάκης Ν. (2020), *Ελευθέριος Βενιζέλος, ο Άνθρωπος, ο Ηγέτης. Διπλωματικοί θρίαμβοι - εκλογική ήττα και εξορία 1917-1928*, τ. Γ', Αθήνα, εκδ. Η Καθημερινή & Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος».
- Παπαδάκης Ν. (2020), *Ελευθέριος Βενιζέλος, ο Άνθρωπος, ο Ηγέτης. Πρωθυπουργός της Ειρήνης και της Ανασυγκρότησης - το τέλος 1928-1936*, τ. Δ', Αθήνα, εκδ. Η Καθημερινή & Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος».
- Παπαπαναγιώτου Α. (1992), *Το Μακεδονικό ζήτημα και το Βαλκανικό Κομμουνιστικό κίνημα 1918-1939*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο.
- Ρήγος Α. (1995), *Τα κρίσιμα χρόνια 1922-1935*, τομ. Α', Αθήνα, εκδ. Παπαζήσης.
- Ρήγος Α. (1999), *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο.
- Ριζάς Σ., (2015), *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας. Ο Βενιζέλος, ο Αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτης.
- Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, (2001), *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Συρίγος Αγ., (2015), *Ελληνοτουρκικές σχέσεις*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα.
- Συρίγος Αγ. & Χατζηβασιλείου Ευ., (2022), *Μικρασιατική Καταστροφή. 50 ερωτήματα και απαντήσεις*, Αθήνα, εκδ. Πατάκης.
- Τσουκαλάς Κ. (1974), *Η ελληνική τραγωδία*, Αθήνα, εκδ. Ολκός.

- Χατζηβασιλείου Ε. (2005), «Η μεγάλη τετραετία: Οι επιλογές στην εξωτερική πολιτική», στο: Βερέμης Θ. και Νικολακόπουλος Η. (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σσ. 307-323.
- Χατζηβασιλείου Ε. (2010Α), «Ελληνοτουρκική συνεννόηση. Το Σύμφωνο Φιλίας που υπέγραψαν Βενιζέλος και Ινονού καθόρισε τις σχέσεις των δύο χωρών μέχρι το 1974. Πρότυπο για τις διεθνείς σχέσεις στον Μεσοπόλεμο», στο: *Η Καθημερινή*, 17 Ιανουαρίου 2010, σσ. 30.
- Χατζηβασιλείου Ε. (2010Β), «Η τελευταία φάση της πολιτικής σταδιοδρομίας του Βενιζέλου, 1924-1936», στο: Γαρδίκι-Κατσιαδάκη Ε., (επιμ.) *στα χρόνια του Βενιζέλου... Εσωτερική και εξωτερική πολιτική, οικονομία, εκπαίδευση, πολιτισμός*, Χανιά-Αθήνα, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», σσ. 57-72.
- Χατζηβασιλείου Ε. (2025), *Εθνικός Διχασμός. Οι επιπτώσεις στους θεσμούς και στην πολιτική κουλτούρα*, Αθήνα, εκδ. Πατάκης.
- Χουρχούλης Δ., (2024) «Η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα μέσα από βρετανικές πηγές, 1919-1920: η στάση και οι εκτιμήσεις της Βρετανίας», στο: Γαρδίκι-Κατσιαδάκη Ε. & Χατζηβασιλείου Ε., (επιμ.), *Από τις Σέβρες στη Λωζάννη*, Αθήνα, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων & Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», σσ. 577-599.
- Herring, G. (2008), *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τόμ. Β', Αθήνα, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.